

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

ФІЛОЛОГІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

КАФЕДРА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

**Кваліфікаційна робота
магістра**

на тему **ОБРАЗИ-СИМВОЛИ В УКРАЇНСЬКИХ
КОМПАРАТИВНИХ ПАРЕМІЯХ**

Виконала студентка 2 курсу, групи 8.0358-з/у,
спеціальності 035 “Філологія”
освітньої програми “Українська мова та література”
спеціалізації 035.01 “Українська мова та література”

Л. О. Бочкор

Керівник

канд. філол. наук,

доц. Л. П. Бойко

Рецензент

канд. філол. наук,

доц. Н. О. Зубець

Запоріжжя
2020

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет *філологічний*
Кафедра *української мови*
Рівень вищої освіти *магістр*
Спеціальність *035 “Філологія”*
Освітня програма *“Українська мова та література”*
Спеціалізація *035.01 “Українська мова та література”*

ЗАТВЕРДЖУЮ

завідувач кафедри української мови

Р. О. Христіанінова

24 жовтня 2018 року

ЗАВДАННЯ

НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ СТУДЕНТЦІ

Бочкор Лілії Олегівні

1. Тема роботи *Образи-символи в українських компаративних пареміях*, керівник роботи Бойко Лариса Петрівна кандидат філологічних наук, доцент, затверджені наказом ЗНУ від 24 травня 2019 року № 782-с.

2. Термін подання студентом роботи – 24.12.2019.

3. Вихідні дані до роботи: *Северинюк В.М. Тематичний словник популярних українських прислів'їв та приказок з коментарями. Тернопіль : Навчальна книга, 2014. 176 с. ; Російсько-український тлумачний словник паремій / за заг.ред. Ж.В. Колоїз. Кривий Ріг, ФОП Марінченко С.В., 2016. 454 с. ; Пазяк М.М. Українські прислів'я та приказки: проблеми пареміології та пареміографії. Київ : Наукова думка, 1984. 203 с. ; наукові праці І. Р. Голубовської, С. Я. Єрмоленко, Т. А. Космеди, Г. А. Садової та ін.*

4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки (перелік питань, які потрібно розробити).

1. *Теоретичні засади вивчення словесних символів.*

2. *Лінгвокультурологічні аспекти дослідження українських паремій.*

3. *Лексико-семантична характеристика символів у компаративних пареміях.*

5. Консультанти розділів роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		завдання видав	завдання прийняв
Вступ	Бойко Л.П., доцент	08.01.2019	08.01.2019
Перший розділ	Бойко Л.П., доцент	18.02.2019	18.02.2019
Другий розділ	Бойко Л.П., доцент	20.05.2019	20.05.2019
Третій розділ	Бойко Л.П., доцент	03.09.2019	03.09.2019
Висновки	Бойко Л.П., доцент	11.11.2019	11.11.2019

6. Дата видачі завдання –

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Термін виконання етапів роботи	Примітка
	Пошук наукових джерел з теми дослідження, їх вивчення та аналіз; укладання бібліографії	Вересень – жовтень 2018 р.	
	Добір фактичного матеріалу	Жовтень – грудень 2018 р.	
	Написання вступу	Січень – 2019 р.	
	Підготовка першого розділу “Теоретичні засади дослідження словесних символів”	Лютий – квітень 2019 р.	
	Підготовка другого розділу “Лінгвокультурологічні аспекти дослідження українських паремій”	Травень – червень 2019 р.	
	Підготовка третього розділу “Лексико-семантична характеристика символів у компаративних пареміях”	Липень – жовтень 2019 р.	
	Формулювання висновків	Листопад 2019 р.	
	Оформлення роботи, одержання відгуку та рецензії	Грудень 2019 р.	
	Захист роботи	Січень 2020 р.	

Студент

Л. О. Бочкор

Керівник роботи

Л. П. Бойко

Нормоконтроль пройдено.

Нормоконтролер

Л. М. Стовбур

РЕФЕРАТ

Кваліфікаційна робота магістра “Образи-символи в українських компаративних пареміях” містить 69 сторінок.

Для виконання кваліфікаційної роботи дібрано понад 300 паремій, які містять образи-символи, опрацьовано 65 наукових джерел.

Об’єктом дослідження слугували українські компаративні паремії.

Предмет дослідження – образи-символи в компаративних пареміях.

Мета роботи – комплексний аналіз образів-символів, зафіксованих в українських компаративних пареміях.

У процесі дослідження виконано такі **завдання**:

- 1) з’ясовано комплекс теоретичних питань, пов’язаних із вивченням символу;
- 2) виявлено склад символів в українських компаративних пареміях;
- 3) здійснено лексико-семантичну характеристику символів, зафіксованих в українських компаративних пареміях;
- 4) виявлено продуктивність використання символів окремих лексико-семантичних груп;
- 5) схарактеризовано особливості реалізації системних зв’язків між символічними значеннями в українських компаративних паремій.

Основними методами дослідження були порівняльний та описовий, що застосовується під час вибірки символів, їх класифікації та інтерпретації. Допоміжним є метод кількісних підрахунків (при визначенні продуктивності окремих символів).

Наукова новизна. У роботі вперше зроблено спробу схарактеризувати символи в українських компаративних пареміях.

Сфера застосування. Матеріали дослідження можуть бути використані в школах різних типів на уроках української мови, під час вивчення української літератури (розділ “Усна народна творчість”), частково на уроках народознавства.

Ключові слова: ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНА СИСТЕМА, ЛЕКСИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ, МОВНА КАРТИНА СВІТУ, ОБРАЗ-СИМВОЛ, ПАРЕМІЯ, СЛОВЕСНИЙ СИМВОЛ.

ABSTRACT

The master's qualification work "Images-Symbols in Ukrainian Comparative Parems" contains 69 pages.

300 paremic units were selected for qualification work, 65 scientific sources were processed.

The **object** of study were Ukrainian comparative paremia.

The **subject** of the study were the character images in comparative proverbs and sayings.

Purpose: comprehensive analysis of symbol images in Ukrainian comparative paremias.

During the research the following **tasks** were performed:

- 1) the content of the concept of the symbol, the linguistic nature of the symbol;
- 2) the composition of symbols in Ukrainian comparative paremies is revealed;
- 3) the evolution of linguists' views on verbal symbol is considered;
- 4) find out the relationship of subject and symbolic in paremia;
- 5) the lexical-semantic characterization of symbols in Ukrainian comparative parems has been carried out;
- 6) performance of using symbols of separate lexico-semantic groups is revealed;
- 7) the peculiarities of realization of systemic connections between the symbolic values of Ukrainian comparative paremes are characterized.

The main **method** of study is the comparative and descriptive methods, which is manifested in the selection of characters in comparative parems and their characteristics. Auxiliary is the statistical method (in determining the performance of individual characters).

Scientific novelty. An attempt is made for the first time to characterize characters in Ukrainian comparative paremies.

Scope. The research materials can be used in schools of different types in lessons of Ukrainian language, Ukrainian literature (section "Oral folk art"), partly in lessons of science.

Keywords: LEXICO-SEMANTIC SYSTEM, LEXICAL MEANING, LANGUAGE PICTURE OF THE WORLD, IMAGE-SYMBOL, PAREMIA, VERBAL SYMBOL

ЗМІСТ

ВСТУП.....	7
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СЛОВЕСНИХ СИМВОЛІВ.....	
СИМВОЛІВ.....	10
1.1. Еволюція поглядів учених ХІХ ст. на природу символу.....	10
1.2. Поняття про словесний символ.....	17
1.3. Предметне та символічне, національне й інтернаціональне у змісті паремій.....	21
РОЗДІЛ 2. ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ПАРЕМІЙ.....	
2.1. Національно-культурний компонент у структурі українських паремій... ..	27
2.2. Етнолінгвістичний компонент у структурі українських паремій.....	36
РОЗДІЛ 3. ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОБРАЗІВ-СИМВОЛІВ, ЗАФІКСОВАНИХ У КОМПАРАТИВНИХ ПАРЕМІЯХ.....	
3.1. Зооморфні образи-символи.....	44
3.2. Орнітологічні образи-символи.....	47
3.3. Фітоморфні образи-символи.....	49
3.4. Антропоморфні та антропометричні образи-символи.....	50
3.5. Назви природних явищ та предметні образи-символи	54
ВИСНОВКИ.....	57
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	60

ВСТУП

Слово як основна одиниця мови виконує різноманітні функції (номінативну, комунікативну та ін.), з яких надзвичайно велика роль належить символічній. Символізація є складним, неоднозначним явищем, яке пов'язане не лише із суто мовними рисами, але й з етнопсихологічними особливостями людського мислення. Словесні символи становлять специфічний код, розшифрування якого допомагає спілкуванню, правильному розумінню сутності явищ, предметів, процесів.

Важливе значення символів загалом та словесного символу зокрема зумовило значну увагу до нього з боку лінгвістів. У сучасному мовознавстві наявна значна кількість праць, присвячених символу. Зокрема, теорію символу досліджували М. М. Карпенко [22], Н. П. Лисюк [35], Ц. Тодоров [63]. Проблема природи символу присвячені праці Н. Д. Дашенкової [13], Н. Д. Ковальчука [24]. Окремими аспектами вивчення символів займалися свого часу Н. А. Пастух [43], С. І. Пилипчук [46], С. М. Танадайчук [60] та ін. Наявний укладений О. Потапенком та М. Дмитренком словник символів [48], який є однією з перших праць у сучасній українській лінгвістиці, присвячених лексикографічній обробці й фіксуванню слів-символів.

Одна з найголовніших особливостей символу полягає в тому, що він за своєю природою є діахронічним, існує на кількох часових зрізах. У зв'язку з цим закономірним видається дослідження словесних символів на основі фольклору, зокрема паремій. Народна творчість є чи не найкращим зразком символізації слова. Символ будується на співвідношенні зовнішньої та внутрішньої форми висловлення, на певному порівнянні. Паремія ж за своєю суттю майже завжди є порівнянням. У такий спосіб умотивується дослідження символів саме на прикладі компаративних паремій. Розуміння внутрішньої суті явищ, предметів, процесів, яке можливе завдяки поясненню тих чи тих символів, допоможе глибше вивчити культуру українського народу, специфіку українського світобачення, світовідчуття і мислення.

Знання всіх багатств рідної мови і фольклору необхідне сучасній розвиненій людині, по-перше, для культурного і духовного розвитку, по-друге, для правильного користування надбаннями наших пращурів, по-третє, для комунікації не лише на буквальному, але й на символічному рівні.

Символ у зв'язку із пареміями досліджували Г. А. Садова [55] та Л. П. Запорожець [18], однак у цих працях символи не є основним предметом дослідження. Отже, окреме комплексне дослідження символів, зафіксованих в українських компаративних пареміях, на сьогодні відсутнє, що й зумовлює **актуальність** пропонованої роботи.

Об'єктом дослідження є українські компаративні паремії.

Предмет дослідження – образи-символи, зафіксовані в компаративних пареміях.

Мета роботи : комплексний аналіз образів-символів в українських компаративних пареміях.

У процесі дослідження виконано такі **завдання**:

- 1) з'ясовано комплекс теоретичних питань, пов'язаних із вивченням символу;
- 2) виявлено склад символів в українських компаративних пареміях;
- 3) здійснено лексико-семантичну характеристику символів, зафіксованих в українських компаративних пареміях;
- 4) виявлено продуктивність використання символів окремих лексико-семантичних груп;
- 5) схарактеризовано особливості реалізації системних зв'язків між символічними значеннями в українських компаративних пареміях.

Основними методами дослідження є порівняльний та описовий, що виявляється в доборі символів у компаративних пареміях та їхній характеристиці. Допоміжним є статистичний метод (при визначенні продуктивності окремих символів).

Наукова новизна полягає в тому, що у роботі вперше зроблено спробу дати характеристику символів в українських компаративних пареміях.

Практичне значення роботи. Матеріали дослідження можуть бути використані у школах різних типів на уроках української мови, української літератури (розділ “Усна народна творчість”), частково на уроках народознавства, української мови та літератури.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СЛОВЕСНИХ СИМВОЛІВ

1.1. Еволюція поглядів учених XIX ст. на природу символу

В українській культурі слово виступає не тільки як образ спілкування, але як особливий тип мовної свідомості. Вчення про символ як категорію пізнання, мислення, мови й художньої творчості сягає ще античних часів. Символізм у літературі XII–XIII ст. найбільш яскраво проявляється у проповідях К. Туровського і в “Слові о полку Ігоревім”. Кінець XIX–початок XX ст. пов'язаний з новим етапом у розвитку архетипу слова в українській культурі. Слово виступає як символ виживання нації, якій загрожує втрата мови. Важливу роль у розвитку архетипу слова в українській літературі відіграла Леся Українка. Символізація у філософській концепції Григорія Сковороди передусім пов'язана з усвідомленням і аналізом символічних структур, притаманних не тільки Біблії, а й усій духовній культурі. Відзначаючи символічний характер усього світу, філософ наголошує, що його існування пов'язане з людиною, духовне перевтілення якої проходить під впливом символічних структур. Світогляд Т. Шевченка має яскраве романтично-символічне забарвлення та характеризується широким використанням символічних засобів розвитку та виразу думок. Для поета природа є щось підпорядковане людині, що дає можливість зрозуміти саму себе, природа відображає внутрішнє життя людини в яскравих образах і символах. На початку XX ст. символічні структури у світобаченні найбільш виразно виявились у контексті творчості структури О. Потебні і його учня Д. Овсянніко-Куликовського [8, с. 65].

Серед актуальних проблем, що сформували науковий комплекс, який становить специфіку східнослов'янського мовознавства, помітне місце належить проблемі словесного символу, словесної символіки в поетичному

мовленні як одному з концептуальних центрів, де переплелись лінії історико-філологічних, фольклорних, філософських, психологічних досліджень.

Закономірно, що ця проблема стала наскрізною для східнослов'янського мовознавства і привертала увагу представників різних лінгвістичних шкіл і напрямів. Особливо активно досліджувалися питання теорії символу в ХІХ столітті.

Зокрема, М. Костомаров пише, що символіка багата і різноманітна, вона стосується всіх частин природи, але “загалом символи можуть бути розміщені в такій послідовності: 1) символи небесних світил і стихій з їхніми феноменами; 2) символи місцевості; 3) символи царства копалин; 4) символи царства рослин: а) квіти і трави; б) дерева; 5) символи царства тварин: а) птахи; б) тварини і комахи” [22, с. 49]. Систематизуючи словесні символи, вчений думав про реконструкцію первісної міфології з їх допомогою. Кожна наступна праця М. Костомарова суттєво доповнює попередню, і коли він у 70-ті роки знову повертається до фольклорно-етнографічних проблем, то, базуючись на роботах 40-х років, зазначає, що характеристика космічної символіки найбільш виразно свідчить: “Міфи і символи обумовлюють та взаємоутворюють себе” [Цит. за 13, с. 10].

Концепція словесного символу О. О. Потебні склалася на основі розробленого ним психологічного напрямку в мовознавстві, і органічно вписалася в “ономатопоетичні” характеристики створення і творчого сприйняття художнього образу, символу. На думку вченого, “у слові ми розрізняємо три елементи і їм відповідають три таких же елементи у будь-якому поетичному творі” [Цит. за 13, с. 11]. Ці елементи – єдність членоподільних звуків (зовнішній знак значення), уявлення (внутрішня форма), значення – властиві поетичному, образному слову. Якщо один із цих елементів втрачений, слово стає безобразною назвою .

Якщо М. Максимович звернув увагу на ті слова, які “несуть на собі відбиток давньої слов'янської міфології”, а М. Костомаров, систематизуючи символіку природи, відображену в народній поезії, визначив

взаємозумовленість міфів та символів, то О. Потебня, для якого, за словами М. Толстого, “етнолінгвістичний підхід та міфологічна тема були невід’ємною частиною його загальнолінгвістичної, або краще сказати, загальнофілологічної концепції” [Цит. за 13, с. 50], вивів словесну символіку народних пісень у широку сферу філософсько-лінгвістичних узагальнень.

О. О. Потебня мав дуже широкий і самобутній підхід до поняття “словесний символ”. Уже в першій його праці розглянуті словесні символи різних тематичних груп (вогонь, світло; калина, листя, дерево), частин мови (дим, пил, мороз; білий, зелений). Вони можуть об’єднуватися за різними ознаками, входити до складу словосполучень. Семантичні критерії значно розширили коло словесних символів. У визначенні системи словесних символів О. Потебня вийшов за межі парадигматичних вимірів; у нього вона виникає як складніша і багатовимірна, у синхронії та діяхронії, функціонально-семантичному, етнолінгвістичному та інших аспектах. Це зумовлено загальною орієнтацією вченого на характеристику через слово самого процесу пізнання, мислення, яка передбачає динамічний, гнучкий підхід до вивчення народнопоетичної мови. Для нього виникнення, функціонування і сприйняття словесного символу є втілення того, як мова “веде думку тим же шляхом узагальнення та абстрагування, яким із часом іде наука” [22, с. 50]. Чуттєвий образ, вихідна форма думки є і суб’єктивним, і об’єктивним; через порівняння людини з рослиною, її душевного стану з вогнем, повітрям створюється реалістична основа словесної символіки, яка стає її специфічною ознакою поруч з іншими (співвіднесеність із “згорнутим текстом”: байка, прислів’я, слово) [Цит. за 22, с. 47]. Водночас підкреслено вагомість психолого-мовленнєвого осмислення словесних символів при їхньому творчому сприйнятті.

М. Максимович із проблемою словесної символіки найбільш послідовно пов’язав цикл праць про “Слово о полку Ігоревім”. Вчений розглядає систему авторських мовних засобів, особливу увагу звертає на ті

образи-типи, які створюють своєрідність пам'ятки і водночас мають аналогію в українських та російських народних піснях, літописних джерелах.

Порівнюючи символічне значення слова зигзиця, автор звертає увагу на те, що в українських піснях саме вона є символом сирітства і сімейного смутку, а в російських таку функцію виконує ластівка. Дослідник дуже уважно ставився до символічного осмислення назв рослин – рути, шавлії, сальвії, квіту папороті. Останній отримав детальне пояснення міфолого-етнографічного характеру.

Говорячи про тлумачення М. Максимовичем рослинного коду українського фольклору, варто відзначити, що дослідникові вдалось одразу окреслити основоположні для нього “онтологічні структурні моделі”, а саме їх три первинних природничих типи, за класифікацією О. Лосєва: 1) з неорганічної природи (вогонь, світло, вода); 2) з неорганічної й одухотвореної природи (троянда, ліс); 3) з одухотвореної, але долюдської природи (тварини і птахи). А відтак уже в першій праці М. Максимовича наявні рослинний, тваринний та метеорологічний коди [Цит. за 22, с. 72].

Верба, за М. Максимовичем, є деревом жалю і смутку, яке своїм шумом віщує розлуку або смерть. Вчений тлумачив зоо- та орнітоморфні символи в ширшому діапазоні – як символи окремих людських якостей. Щоправда, широкого розвитку в працях М. Максимовича теза ця не дістала, зате, як зазначає Н. Лисюк, вона набула значного резонансу в працях М. Костомарова та О. Потебні, спонукавши їх до більш детального дослідження пласту “психологічної” символіки рослинності [35, с. 72]. Водночас М. Максимович почав прокладати природничо-науковий шлях до вивчення фітоморфних символів. Номенклатура східнослов'янської рослинної дійсності цікава тим, що: 1) включає не тільки рослини, притаманні українському географічно-природничому середовищу, але й рослини-екзоти, науково-достовірне уявлення про які творці фольклорних творів не мають (наприклад, імбир-дерево); 2) до складу цієї тематичної групи входять не лише відомі, реальні рослини, але й фантастичні (“розрив-трава”, “тирлич-

трава”, “буркун-зілля”); 3) реальні рослини можуть зображатися у фантастичному ракурсі (наприклад, на вербі можуть рости груші, а на осиці кислиці); подекуди стирається грань між деревом і травою (що зумовлюється тотожністю їхніх функцій).

М. Максимович намагався визначити реалістичне, ледь не наукове підґрунтя творення символів. Звертаючись до купальських повір'їв про цвіт папороті та до слів русальної пісні “Що цвіте без цвіту?”, він говорить: “папороть завжди цвіте без всякого цвіту” [22, с. 47]. І далі окреслює суто натуралістичне бачення цього символу. Власне, купальська папороть є однією з конкретних етнічних реалізацій універсального світового міфологічного символу – дерева пізнання, що доводять не тільки його функції, але й важкодоступність, яка передбачає проходження нелегких випробувань. Однак в основі цього явища передовсім лежить принцип аніматизму, згідно з яким кожен складник світу вважається живим створінням. Водночас М. Максимович намагається обґрунтувати міфологічні генеалогічні зв'язки рослин у межах ботанічної систематики: “Спорідненість цих рослин, які складають окрему родину гарбузових, давно помічено в українській пісні: “Ходить гарбуз по городу” [22, с. 50]. За М. Максимовичем, основою символізації речей у народнопоетичній творчості є їхні цілком реальні якості. Барвінок називається зеленим як вічнозелена рослина, а “хрещатим” – тому, що “стелеться на всі чотири боки”. Однак набагато вагомішою є міфологічна символіка форми (хрест є ще язичницьким символом повсюдності, цілісності та зв'язку Всесвіту) й протиставлення зеленого і сухого як відображення ширшої міфологічної опозиції життя і смерті [11, с. 68]. Крім того, учений намагається віднайти у фольклорних творах алегорії. Також дослідник розвиває теорію запозичень стосовно рослинних символів. Зокрема, у римлян шавлія і рута – символи здоров'я й безсмертя, а на українському ґрунті ці концепти мають інший контекстуальний ореол: “тандемна” рослина шавлія-рута уособлює в любовній ліриці розлуку й тугу за коханим, а відтак їх знищення має забезпечити повернення його до дівчини. Дослідниця

міжмовних паремій І. Голубовська стверджувала, що паремії, віддзеркалюючи загальнолюдські пріоритети, водночас фіксують національно зумовлені ціннісні уявлення народу про світ і своє буття в ньому. Психологічно та культурно значущі для етнічної ментальності феномени зазнають “стихійного” кількісного маркування на мовному рівні, що створює особливий індекс змісту культури, який часто вказує на відносну важливість різних аспектів культури для її носіїв [11, с. 67].

М. Максимовичу вдалося зафіксувати одну із провідних класифікаційних категорій для розрізнення рослин: широку і вагому для міфологічного світогляду опозицію чоловіче – жіноче. Він визначає дуб як чоловічий символ, символ мужності та міцності, улюблена паралель нежонатого парубка. Жіночими символами він вважає березу, вербу, діброву. Певні ритуальні символи можуть набувати багатьох значень. Вченому належить і одна з перших спроб опису парадигм предметів, або субститутів: “в Сіверському краї існує повір'я про вогненний цвіт не тільки папороті, але й ліщини” [35, с. 70]. Як доводить Н. Лисюк дослідникові вдалося окреслити функціональний підхід до вивчення цих символів, здатних виконувати надзвичайно широке коло магічних функцій (очисні, лікувальні, апотропеїчні засоби, приворотне зілля тощо) [35, с. 73].

Не менш поширеною є тваринна символіка, яка має свої особливості, усталені традиції функціонування. У цій сфері розгорнута класифікація належить Н. Пастух [43]. У дослідженні тваринної символічної системи українського народу вона виділяє такі проблеми:

1) Тваринні образи мають універсальне значення в українській символічній системі. Причини широкого функціонування зоообразу в текстах намагався з'ясувати, І. Вагилевич у праці “Слов'янська символіка”. Закономірність, встановлена українським фольклористом, виявляється у процесі символізації явищ дійсності: символіка кожної наступної з виділених груп розроблена детальніше, ніж попередня. Природна “дієвість” тварини, що може дихати, рости, дозволяє розширити функцій спроможність

символічного коду загалом. Натомість зразки неорганічної природи (камінь, пісок) трансформуються в “мертві символи”.

2) Частотність використання тих чи тих зооморфних символів не залежить ні від смакових якостей м'яса відповідної тварини, ні від її сили. Тварина повинна мати якусь особливу значущу рису. Символічний зміст тварини “підтягує” під свій шаблон фізіологію і зумовлює виникнення нереальних образів, наприклад крилатих коней чи оленів.

3) Успіх наукового опису окремого зообразу залежить від правильної класифікації тваринного світу. Виділяють 4 основні класи: звірі, гади (з підгрупою комахи), птахи і риби. Важливим є те, що цей поділ відтворює народну класифікацію тварин, яка має багато розбіжностей з науковою. Такі розходження виявив О. Тура. Народна класифікація відрізняється:

- а) меншою кількістю класів та іншим їхнім складом;
- б) рухомістю класифікаційних рамок;
- в) змішуванням різних видів тварин;
- г) зміною, перетворенням одних видів у інші;
- г) наявністю фантастичних видів тварин.

Також існує додатковий семантичний класифікатор за опозицією “дикий – домашній”, який застосовується до тварин і птахів [43, с. 67].

Як правило, чим більше функцій виконує образ у фольклорі, тим більше фантастичних рис для нього характерно. Особливо значущими серед морфологічних рис виявляються колір, вік, ріст, стать образу. Цілою низкою значень бувають оповиті акустичні вияви тварин. Особливо важливими є часо-просторові деталі акустичного вияву. Голос тварини творить своєрідний годинник чи народний календар (півень, зозуля, шпак). Однією з найважливіших характеристик образу є спосіб руху тварини, який сам по собі має виразні асоціації: “повзати” – ницість, “літати” – духовність. Також пов'язаними з рухом є постійні місця перебування тварин. “Соціальний” зміст образу виявляється у контексті його контактів, стосунків з іншими персонажами зоосистеми, а також з образами світу людей, дерев, рослин

тощо. Назви тварин допомагають з'ясувати, які їх види не розрізняються, а отже, мають спільне змістове наповнення; зооніми також дозволяють виявити ознаки, що були покладені в основу номінації. Тваринна символічна мова є однією з багатьох кодових систем. Окрема тварина, маючи певний набір значень, може бути зіставлена однотипним образом іншої символічної системи, оскільки образно-символічні групи описують один і той же об'єкт – світ. Загалом на цьому рівні дослідження виділяються парадигматичні партнери (ті образи, що мають паралельні значення, можуть замінити тварину в однотипних контекстах) та синтагматичні партнери (образи, значення яких гармоніює зі змістом зооморфного символу, що робить можливим їхню сполучуваність у межах одного фрагмента) досліджуваного тваринного образу-символу [15, с. 67].

1.2. Поняття про словесний символ

В енциклопедії “Українська мова” подається таке визначення символу: “Символ (гр. знак, прикмета) – багатозначний предметний образ, який об'єднує між собою різні плани художнього відтворення дійсності на основі їх суттєвої спільності, спорідненості; один з поетичних тропів. Як алегорія та метафора символ утворює свої переносні значення на основі спорідненості, спільності” [51, с. 604]. Він виникає на основі слова, яке є відображенням художньо переосмисленої реальності, що на шляху становлення художнього образу проходить такі етапи:

1) на рівні народної міфопоетичної традиції – це поява фольклорного символу в усіх його різновидах; 2) на рівні індивідуальної авторської системи художника, що використовує символ як зображально-виражальний засіб. Це поява авторського символу [24, с. 44]. Наслідок цього – усе значніша суб'єктивізація елемента в його семантиці. Чим давніший символ, тим ширше асоціативне поле, яким наповнюється слово. Отже, при визначенні символу дослідники більшою або меншою мірою керувалися “словесною” основою

символу. Зокрема, М. Костомаров твердив, що символи виникли під впливом чинників: природних особливих явищ (дуб – могутність), обрядів (камінь, вінок), міфічних сказань, вірувань. О. Потебня вважав символіку характерною особливістю мови – надавати назви новим явищам за допомогою відомих на основі наявності спільних рис. При цьому слово, що позначає новий предмет, виражає не все його значення, а тільки окрему ознаку, але воно стає знаком усього предмета. О. Веселовський приділяв особливу увагу вивченню теорії символів: причин їх експресивності, відмінності символів від алегорій і метафор. Учений надавав великого значення явищу запозичення символів однією мовою з іншої [Цит. за 27, с. 158]. Символ, за його визначенням, – носій певної ідеї, показник настрою. Питаннями співвідношення власного і запозиченого у структурі символу займалися свого часу І. Франко та Ф. Колесса, а І. Голубовська досліджувала особливості міжмовних паремій. М. Максимович вважав символ емблемою окремих станів духу. За В. Виноградовим, символ – це естетичне оформлення і художньо локалізована одиниця мовлення у складі поетичного твору. І. Білодід відзначав, що символічна функція мови – це не звичайне метафоричне її використання, бо тут мовна одиниця стає символом, знаком, позначенням якогось певного поняття, комплексу ситуацій, стану, одна ознака якого, натяк на нього викликає і “рій асоціацій”, і конкретний зміст: це мовби “формула” певного змісту, значення [Цит. за 27, с. 159].

Отже, символ є завжди перенесенням. Але на відміну від інших видів перенесень, таких, як алегорія, уособлення, метафора в символі те, про що говориться, не менш важливе ніж те, що мається на увазі, позначуване таке ж важливе, як і те, що воно позначає.

Аналізуючи основні європейські теорії символу, Ц. Тодоров зазначає, що вперше на відмінність між алегорією та символом вказував Й. Гете. Спільною їх рисою письменник вважав те, що вони дозволяють щось зображати чи позначати. Але символ та алегорія мають ряд відмінностей:

в алегорії ми моментально переборюємо те, що позначає, щоб побачити позначуване; у символі і позначуване, і те, що позначає, однаково важливі.

Символ орієнтований на сприйняття і розуміння, алегорія – лише на розуміння. Символ протиставляється алегорії за такими ознаками:

- алегорія позначає щось безпосередньо, символ – лише опосередковано, вторинним чином, він існує сам для себе;
- символ базується на переході від конкретного до загального, алегорія не завжди;
- при сприйнятті символу ніби відбувається раптове руйнування ілюзії; алегорію ж Й. Гете послідовно пов'язує з іншими видами розуму (напр., дотепністю) [63, с. 235].

Дослідник символів В. Кононенко особливу увагу звертає на розрізнення понять концепт і символ. У тлумаченні концепту, а отже, і символу при можливості їх архетипного осмислення присутній етнічний, національний компонент, який істотно позначається не лише на окресленні смислу, а й на співвідношенні цих категорійних одиниць. За визначенням Ю. Степанова, концепт – “те, у вигляді чого культура входить у ментальний світ людини” [Цит. за 28, с. 158]; за Н. Арутюновою, символ набуває своєї функції “в житті соціуму, держави, релігійної або культурної спільноти, ідейної співдружності” [Цит. за 28, с. 159]. Отже, ці поняття проектуються на конкретний етнічний простір. Оцінно-значеннєві показники слова-символу формуються внаслідок розширення образної бази слова в процесі його перетворення в образ-ідею на ґрунті національно-культурної традиції.

Якщо через вербалізований символізм визначається належність мовців до певної соціальної групи, то соціальне підґрунтя символу забезпечує більш або менш однозначне сприймання членами цієї групи концептуалізованих категорій і понять. Вербалізований символ набуває ознак національно орієнтованого й соціально значущого поняття вже у своєму безпосередньому сприйманні. У тлумаченні понять “концепт” і “символ” чимало спільних ознак: обидва вони характеризуються відносною багатозначністю смислу,

багатомірністю осмислень, певною розмитістю межових кордонів; на мовленнєвому рівні супроводжуються широким набором емотивних супроводів, аксіологічних уявлень. Природа символу розкривається через ступеневу ієрархію: слово – образ – смисл – концепт.

Доцільно зазначити, що “злиття” концепту й символу в одну “міфологему” стає можливим лише в специфічних умовах міфологізації образу, як у випадках Кощій – Баба-Яга. Символ є свого роду розвитком, продовженням образу, що й дає підстави твердити про образ-символ (на противагу образу, що ще не здобув символічного смислу). Визначаючи екзистенційний характер сутності символічного, можна, на думку В. Кононенка, дійти висновку, що підіймати чи не підіймати той чи той образ до рівня символу – спільна дія наратора й наратованого, отож передбачувана й запрограмована [26, с. 161]. Залежно від позиції наратора одне й те ж саме предметне поняття може ставати символізованим утіленням різних, часом протилежних концептуальних суджень, змінювати оцінку на протилежну, викликати суперечливі асоціації.

Асоціативно-суб’єктивне, конотативно-оцінне наповнення словесного образу в його русі до символу як втілення концептуального значення об’єктивізується внаслідок проходження кількох проміжних стадій. Одна з них – усвідомлення вторинної номінації як узагальнення, створення образної ситуації, що сприяє виявленню переносного, метафоризованого смислового словесного комплексу. Наступна стадія – осмислення слова-символу як носія концептуального смислу.

Отже, якщо концепт втілюється і в слові, і в образі, і в матеріальному предметі, тобто передбачає асоціативне нашарування культурних смислів на основне (словникове) значення, то очевидно, що словесний (мовний) символ, якщо він достатньо репрезентований через систему усвідомлених “переходів”, забезпечує реалізацію всіх трьох форм втілення концепту.

За В. Кононенком, піднявшись до рівня соціального символу, мова співвідноситься водночас із когнітивним змістом концепту; до того ж її

природа як особливої знакової системи створює передумови для усвідомлення мови і як символу (у його соціальному вимірі), і як концепту. Однак можливість такого її витлумачення передбачає наявність різних рівнів, різних аспектів осмислення в цьому випадку однойменних образів-ідей. Складні відношення концепту й символу не зводяться до елементарної формули “узагальнене поняття – втілення в образі”, їхні взаємозв’язки й залежності багатовимірні й неоднозначні, зумовлені не лише соціальним або національним усвідомленням, але й індивідуалізованим, узагальненим у силу загальної лінгвокультурної свідомості світорозумінням [26, с. 162]. Визначальною рисою символу, на думку дослідників, є те, що він ніколи не належить синхронному зрізові культури, а завжди пронизує цей зріз, переходячи з минулого в майбутнє. У цьому зв’язку закономірною видається посилена увага сучасної вітчизняної лінгвістики до семантики та функціонування національної символіки в контексті широкого кола проблем, спрямованих на пізнання генези, динаміки та перспектив розвитку національної культури. Символізм міфологічних, фольклорних і художньо-літературних образів не тільки формує свою особливу систему, а й виходить за її межі, проникає в загальномовний простір, формує важливі особливості національної мовної картини світу.

Національно-культурна специфіка мови особливо відчутна у загальномовній ідіоматиці, що ґрунтується на етнічно маркованих символах.

1.3. Предметне та символічне, національне й інтернаціональне у змісті паремій

Л. Запорожець стверджує, що будь-яка з паремій є концептоскладовою метафорою, яка акумулює в собі колективний досвід сприйняття дійсності та оцінки її об’єктів [18, с.155]. Під концептом при цьому розуміється операційна змістова одиниці інформаційної діяльності людини для отримання знань про об’єкти та їхні особливості. Отже, концепти слід сприймати як

фрагменти знань, досвіду особистості про дійсність, як когнітивні складники її сприйняття та розуміння. Отже, паремія є поєднанням двох сторін – предметної і символічної. Перша частина з точки зору семантичної будови паремії є поверхневою і містить інформацію про об'єктивні зв'язки між реальними предметами та їхніми властивостями, яка передається відповідними поверхневими концептами. Друга частина семантичної будови паремії є глибинною, вона виконує символічну функцію, надаючи першій частині паремії конотативного змісту [18, с.155]. Друга частина концептосфери паремії, що представляє її символічну площину, є множиною, складається з тих самих базових концептів та їх символів, що наділяють базові концепти конотативним значенням. Кожен із базових концептів у межах певної паремії відповідає тільки одному з можливих символів. У цій частині ядерними є концепти-символи, а периферійними стають відповідні когнітивні уявлення, що формуються цими символами. Наприклад, “яблуко” є символом дитини, малечі; “яблуна” – символом їхніх батьків. Зв'язок між ними є символом спадковості, наслідування родинних стосунків, зв'язків, рис. Для більшості паремій будова концептосфери та співвідношення між її частинами, предметною та символічною, є симетричним. При сприйнятті та використанні таких паремій вся увага зосереджується, перш за все, на її другій, символічній, частині. Спостерігається ще й використання паремій, частини концептосфери яких представлені базовими концептами та когнітивними уявленнями, що не перетинаються, існують паралельно, не можуть бути пов'язані предметно-символічними відношеннями і не формують відповідні когнітивні уявлення. Загальний зміст таких паремій лежить далеко за межами самої паремії (На городі бузина, а в Києві дядько).

Отже, будь-яка паремія має свою специфіку відношень між предметною та символічною частинами структури змісту. Вони зводяться до трьох типів: симетричних, при яких концепти та когнітивні уявлення першої частини співвідносні з відповідними символами та когнітивними уявленнями другої частини; асиметричних, при яких друга частина, символічна, виявляється

порожньою, і нульових, при яких співвідношення між обома частинами концептосфери паремії виявляються порожніми [18, с. 157].

Наявність міжмовних паремій підтверджує те, що частина символів у паремійному фонді будь-якої мови є запозиченими або інтернаціональними, на що вказував уже І. Франко. Запозичені компоненти органічно проникають у відносно закриту систему української словесності лише в тому випадку, коли вони виконують низку позитивних функцій, загалом сприяють динаміці розвитку. “Націоналізація” запозиченого матеріалу – закономірний етап реалізації особливого типу народної творчості, що передбачає “припасовування”, трансформацію, приведення у відповідність до канонів традиції. Запозичення завжди усвідомлене, це акт осмисленого переймання, що супроводжується низкою різновагомих змін у інваріантній структурі (рівень сюжету, мотиви тощо). У системі пареміологічних проблем важливе місце займає з’ясування співвідношення інтернаціонального та національного елементів у межах паремійного фонду. Поповнення національного паремійного фонду чужоземними зразками є лише тоді, коли вони висловлюють думки, суголосні зі світоглядними позиціями народу-реципієнта, коли вони відповідають його національному типу ментальності. Своєрідним продовженням відбору паремій є їх націоналізація. Запозичення є необхідною умовою розвитку словесності загалом [16, с. 84]. Як зазначає С. Пилипчук, до виокремлення у межах паремійного репертуару інтернаціонального та національного пластів вдавався також Ф. Колесса [46, с. 81]. І. Голубовська дійшла до висновку, що повна смислова та формальна тотожність міжмовних паремій є явищем досить рідкісним і в більшості випадків пояснюється походженням паремій зі спільного латинського джерела. Більш поширеними є паремії, що перебувають у відношеннях повної змістової, але часткової образної та експресивно-стилістичної еквівалентності, а також паремії, що перебувають у відношеннях часткової змістової та специфічної образно-стилістичної еквівалентності.

Природа паремій досліджувалась у багатьох аспектах: структурно-синтаксичному, семантичному, семантико-прагматичному, структурно-семіотичному, лінгвокультурологічному. У системі мови паремії традиційно розглядалися на двох рівнях: синтаксичному та фразеологічному. Стійкість, відтворюваність, цілісність значення зближують паремії з фразеологічними одиницями. Паремії продуктивно розглядати не лише як одиниці мови, а насамперед як комунікативні одиниці народного мовлення. Такий аспект сприяє з'ясуванню того, як паремія, будучи знаком ситуації, пов'язується з нею, як у ній репрезентується та чи та ситуація, тобто які семантичні перетворення відбуваються у компонентах сталого висловлення, як позначаються на мовленнєвій ситуації закладені в паремії етнокультурні та інші чинники тощо. Тим самим постає проблема вивчення паремійних одиниць як непрямих мовленнєвих актів.

Паремії мають великий потенціал номінативності – можуть репрезентувати типову ситуацію у процесі спілкування, далі замінити її у мисленнєвих операціях, бути вказівкою на неї, її знаком. Номінативність паремій вторинна: вони слугують для емоційно-оцінного характеризування типових явищ і ситуацій. Паремії мають усі властивості лінгвального знака, знака мовної діяльності, який розуміється як єдність мови та внутрішнього і зовнішнього мовлення. Тому паремійні одиниці водночас є і одиницями мовлення, і одиницями мови.

Основу паремійного складу становлять метафоризовані мініатюри, насичені образами. Еволюцію образних паремій можна унаочнити так : образний вислів (що є узагальненням спостережень) – інакомовність (завдяки асоціаціям) – знак. Спостереження за довкіллям, рослинним і тваринним світом переосмислювалися і переносилися на суспільні процеси і явища. Антропометризм став домінують ознакою паремій. Образ одного категорійного класу (тварини, предмета) накладається на представника іншого класу (людина), тим самим остання наділяється визначальними рисами, ознаками, якостями першого. Образ і риса (якість), що його

витворює, настільки зливаються, що перший набуває ознак символу. Символічною стає і сама лінгвоментальна формула, носій образу-символу. Тим самим, відбиваючи особливості світогляду, культури, традицій і звичаїв, паремії набувають образно-символічного змісту. Слова-символи в них переважно зберігають спільні семантичні показники з однозвучною лексемою несимволічного наповнення; ця спільність сем породжує мотивування усього вислову, його внутрішню форму. Символічність поширюється не лише на образні паремії; кожна з них не просто позначає (виступаючи знаком), а й символізує (виражаючи суть) певну типову ситуацію.

Стаючи символом, паремія відображає суть певної події чи явища і є втіленням певної ідеї в цілісному, завершеному утворенні, характеризується потенційно невичерпною глибиною смислу. Символи в українських пареміях, на думку О. Дуденко, виконують такі функції:

- пізнавально-світоглядну;
- регулятивно-адаптивну;
- комунікативно-мнемонічну (передавання етнокультурних знань).

Отже, у процесі свого розвитку та функціонування українські паремії еволюціонували за моделлю “знак – образ – символ”; набуваючи вторинної номінативності та знаковості, вони зазнали процесу символізації [14, с. 12].

Велика кількість паремій є компаративними висловленнями; порівняння в пізнанні навколишнього світу відіграє важливу роль, бо все пізнається в порівнянні. Саме в результаті цього процесу відбувається ідентифікація ознак та наступна за нею номінація. Оскільки всі паремії будуються на співвіднесенні зовнішньої семантичної форми із внутрішньою, порівняння завжди пронизує їх. Тому, як стверджує Г. Садова, звертання до паремій, в основі яких лежить порівняння – різновид співвіднесення, цікаве не лише для опису категорії компаративності, але й для розуміння семантичної специфіки всіх паремій. Компаративність постає як категорія, що базується на сукупності всіх можливих мовних засобів вираження значення порівняння, у тому числі й у формах ступенів порівняння.

Дослідниця пропонує таку класифікацію символів у порівняльних пареміях [56, с. 12].

Найчастотнішими образно-значенневими центрами компаративних паремій є природні символи: фауносимволи (вовк, голуб, змія), флоросимволи (горох, трава), символіка неживої природи (вогонь, лід, золото), символи з предметним значенням (свічка, драбина), символи-соматизми (око, рука). Серед них частотнішими є ті, що позначають символічних тварин. Виділяються ключові (вовк, кінь, свиня, кіт), які марковані символічним навантаженням у слов'янських народних уявленнях [19, с. 104].

Отже, значної уваги надавали лінгвісти як з'ясуванню лінгвістичної природи символу, так і особливостям його структури та функціонування. Дослідники з'ясовували місце символу в структурі паремій, походження символів, які містяться в українських прислів'ях та приказках. На особливу увагу заслуговують символи, які не належать до тваринного чи рослинного світу, оскільки вони є менш поширеними і менш дослідженими серед усього масиву слів-символів у складі українських паремій.

РОЗДІЛ 2

ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ПАРЕМІЙ

2.1. Національно-культурний компонент у структурі українських паремій

Паремії вже не одне десятиліття різнобічно досліджуються в традиційних мовознавчих, пареміологічних, фольклористичних студіях, результатом яких є сотні праць, що висвітлюють особливості структури, семантики, стилістики та (рідше) функціонування паремійних одиниць на матеріалі різних мов. Однак ще й досі остаточно не з'ясованим залишається статус паремій, як об'єктів лінгвістичного дослідження.

У лінгвістиці та пареміології загальноприйнятим є погляд на прислів'я і приказки як на одиниці мови, що реалізуються в мовленні, оскільки паремія, з одного боку, є текстом, а з іншого, – її використання в певному мовному колективі фіксоване (тобто належить мові): воно більш-менш єдине для всіх членів колективу, не будучи при цьому повністю мотивованим внутрішньою структурою тексту [41, с. 246]. Незважаючи на смислову й формальну завершеність (у більшості випадків), здатність передавати завершену думку незалежно від сусідніх висловлювань, у мовленні паремійні висловлювання побутують, як наперед дані, тому самотійно, поза контекстом, поза реакцією на вербальну ситуацію не вживаються, хоч у наукових дослідженнях здебільшого аналізуються незалежно від контексту, за винятком поодиноких праць, присвячених розгляду особливостей функціонування паремій у художніх творах [Див. 36; 44].

Хоча ніхто з дослідників паремій не заперечує, що цим мовним знакам притаманні такі основні конституційні ознаки, як семантична цілісність, сталість, постійний компонентний склад, відтворюваність, здатність виражати певні граматичні категорії, які властиві всім одиницям

фразеологічного рівня мови, проблема статусу прислів'їв і приказок у сучасному мовознавстві залишається нерозв'язаною [1; 7].

Прислів'я і приказки трактуються як особлива група мовних одиниць комунікативного типу в межах фразеологічного рівня, яка, незважаючи на всі спроби структурних пареміологів вибудувати струнку систему паремійних моделей, не є однорідною ні за структурою, ні за семантикою, ні за функціями [1, с. 100].

Особливості побудови прислів'їв і приказок, та граматична організація паремій є постійним об'єктом аналізу лінгвістів. Наприклад, Т. Ніколаєва докладно розглядає граматичні категорії, зокрема статус дієслова й іменника в російських прислів'ях [39, с. 314], а Г. Благова простежує зміни в мовній тканині прислів'їв у різних історичних умовах побутування, групуючи матеріал за належністю до певної частини мови чи за виконуваною синтаксичною функцією [5, с.111]. Особливості синтаксису різномовних паремій досліджували З. Тарланов та С. Величко [61; 7]. Граматичні категорії дієслова отримують специфічну репрезентацію в прислів'ях. Найприкметніші з них – нерівноправність і нерівнозначність форм числа й виду, зокрема функціонування імператива лише в однині [39, с. 320]; лімітоване вживання форм минулого часу дієслова [39, с. 315], що свідчить про неприв'язаність паремійних висловлювань до конкретної ситуації; широке розуміння умовності, при якому умовну семантику мають не тільки складні речення умови, але й причинові, допустові речення, численні безсполучникові структури найрізноманітнішої семантики [39, с. 321]; висока частотність уживання наказового способу дієслова, який, за підрахунками Є. Кокаре, реалізується в кожній восьмій англійській паремії [25, с. 228]. Категорія способу є граматичним ядром формування модальності, засоби утворення якої були предметом дослідження на матеріалі українських [38] і німецьких [7] паремій. А. Крікманн застерігає від спроб побудови функційної класифікації паремійного репертуару на основі аналізу категорії способу, зауважуючи, що оцінна функція не має самостійного формального вираження

в формі будь-якого граматичного способу. Крім того, побутує думка, що кожне висловлювання виконує не одну, а всі свої основні функції одночасно [33, с. 150]. Прислів'я за своїм призначенням – знаряддя передусім не гносеологічне, а прагматичне, однак особливістю прислів'їв, на відміну від фольклорних текстів інших жанрів, є відносна свобода вибору прагматичної мети: залежно від ситуації те саме прислів'я може мати різні прагматичні інтенції. Унікальний симбіоз індивідуальності прислів'їв як неповторних, осмислених народно-авторських текстів, які були створені в конкретних суспільно-історичних умовах і неминуче пов'язані з цими умовами, і їх узагальнення, формальності, що поєднує їх зі словом, робить прислів'я водночас і метою, і засобом, на відміну від слова, яке є лише засобом для досягнення певної мети. Прикметно, що для наукової форми мислення також притаманне поєднання конкретності, індивідуалізованості й узагальненості, відірваності від конкретного факту, що вважається найвищим досягненням розумової діяльності. Ця особливість дала підстави Т. Ніколаєвій висловити гіпотезу про те, що насправді індивідуальне протиставляється не одному, а двом семантичним полям: з одного боку, узагальненому, а з другого, – неозначеному. Перший феномен – це верифікований факт наукового мислення, другий – факт донаукового емпіризму. Завдання текстів прислів'їв – підміняти перше другим, викликаючи думку, що друга категорія і є перша [39, с. 323]. Загалом незважаючи на дивергентність підходів до розгляду прислів'їв і приказок у мовознавстві й пареміології, що зумовлено різними завданнями таких досліджень, спільність об'єкта аналізу пояснює використання результатів праць пареміологічного спрямування в лінгвістиці. Наприклад, зіставно-типологічну характеристику паремійних одиниць японської, української, англійської та російської мов у дисертації В. Пирогова проведено на основі інваріантних предметно-тематичних пар форма – зміст, акція – реакція, породжувальне – породжуване, причина – наслідок тощо [47, с. 10–12], запозичених із праць російського пареміолога Г. Пермякова. Предметно-тематична й логіко-семіотична класифікація паремій дає змогу

В. Пирогову свідчити про дивергентність семантичної структури прислів'їв і приказок аналізованих мов, які в міжмовному зіставленні кваліфікуються як паремійні еквіваленти, тобто паремії з тотожною або майже тотожною семантикою й повною або неповною структурною співвіднесеністю, і паремійні аналоги, або міжмовні паралелі, які мають дивергентну зовнішню і внутрішню форму [47, с. 7-8]. Розуміння термінів “еквівалент,” і “аналог” у названій праці дещо відрізняється від їх усталеного трактування в лінгвістиці [Цит. за 47, с. 9]. Якщо “еквівалент” – це мовна одиниця, яка за функцією рівнозначна іншій одиниці мови, то еквівалентними можна вважати паремії, які є функційними відповідниками при повній структурній і частковій семантичній невідповідності. Міжмовні паремійні аналоги – це прислів'я і приказки, які характеризуються структурною тотожністю й майже повною семантичною та функційною відповідністю. Дослідження семантики й стилістики різномовних паремійних одиниць у багатьох працях безпосередньо пов'язане з вивченням особливостей їх синтаксичної організації та функційних можливостей [53; 54], адже функційну самостійність паремій забезпечують особливі форми номінації (образна, неозначено-суб'єктна, безсуб'єктна, непряма) та предикації (розгорнута, згорнута, глибинна). Номінація усуває конкретну особову перспективу прислів'їв і створює передумови для їхньої соціально-орієнтованої актуалізації, а типи предикації формуються залежно від прогнозу мовленнєвого впливу за механізмом пріоритетних стратегій, який виділяє та підсилює комунікативно більш значущі й ослаблює менш значущі компоненти смислу. Саме в синтаксичній організації прислів'їв, яка залишається незмінною впродовж століть, З. Тарланов убачає секрет довершеності паремій, які, на думку дослідника, є доброю основою для аналізу взаємозв'язків категорій граматики і поезики [61, с. 38]. Названі взаємозв'язки особливо виразно простежуються в найбільш репрезентативних групах паремій, побудованих на основі порівняння і

контрасту, що реалізується в таких широко вживаних у прислів'ях і приказках прийомах, як антитеза, акротеза, дезідентифікація, оксиморон.

Проблемі розмежування паремійних синонімів і варіантів присвячено праці як лінгвістів, так і пареміологів [36; 54]. З огляду на відсутність однозначного трактування зазначених термінів під паремійними варіантами розуміємо семантично тотожні прислів'я і приказки, у яких спостерігаються певні граматичні трансформації чи часткова зміна лексичного складу (здебільшого за рахунок лексичних синонімів, а також оказіональних лексичних субституцій). Паремійні синоніми – це висловлювання, що при незначній семантичній дивергентності допускають відмінності у відтінках значення, стилі й образності. Лінгвокультурологічний аналіз паремій, зокрема дослідження специфіки реалізації універсального й національного в цих традиційних текстах народної культури, проводився у двох наукових ракурсах, що зумовлено особливим статусом паремій, які є текстами відповідного жанру фольклору і водночас одиницями мови, семантичні особливості котрих зумовлюються специфікою відображення у свідомості тієї об'єктивної реальності, яку вони позначають, тобто своєрідністю взаємозв'язку мови й мислення. Смысл прислів'їв як узагальнено-метафоричний інтегрант уявлень і понять, що відображає різні елементи денотативної ситуації, має двоплановий характер: пізнавальний, або інформативний – позамовний (орієнтований на конкретний відрізок дійсності), і субстанційний – мовний [1, с. 92]. Аналізові історико-типологічних і генетичних зв'язків різномовних прислів'їв і приказок у межах пареміологічних пошуків інтернаціонального й національного в паремійних корпусах мов присвячено праці латиської дослідниці Е. Кокаре [25]. Особливе місце в дослідженні універсальних передумов формування національних паремійних корпусів належить зачинателеві структурної пареміології Г. Пермякову, який звів усе багатоманіття прислів'їв народів світу до відносно невеликої кількості семантичних інваріантів [45]. В. Мідер розглядає не лише національні й інтернаціональні особливості

американського проverbs'яльного корпусу, але й указує на його глобальність, яку пов'язує з експансією американської культури в країнах Європи, не заперечуючи водночас мізерності (не більше 5%) частки власне американських прислів'їв у національному паремійному корпусі [Цит. за 45, с. 12]. В. Алпатов, виходячи з переконання про загальнолюдську спільність мислення, говорить про можливість типологічної універсалізації прислів'їв різних народів на основі ізоморфізму логічних побудов та конвергентності поетичних форм [2, с. 16], вважаючи аналіз смислу і форми прислів'я в його письмовому "першоджерелі" і тих видозмін, яких набули смисл і форма паремійного судження в межах національних мов, передумовою адекватного дослідження інтернаціональних паремій [2, с. 20], а з'ясування генетичних історико - соціальних і побутових засад виникнення й існування конкретного прислів'я та його варіантів, набутих у процесі функціонування, – необхідними вимогами вивчення національних паремійних одиниць [2, с. 21].

Розмежовуючи генетичні й типологічні зв'язки слов'янських приказок, В. Мокієнко спирається на дослідження пареміологів, однак звертає особливу увагу на конкретне мовне втілення і внутрішню семантику аналізованих одиниць, що зумовлено лінгвістичним підходом до їх інтерпретації. Він виділяє три типи міжмовних паремійних зв'язків:

- 1) подібність мотиву при суттєвому розходженні образності і структури;
- 2) тотожність образу при тотожності структури;
- 3) тотожність образу при варіюванні структури в межах стабільної загальномовної схеми-моделі [37, с. 165]. Прислів'я і приказки слугують основою для виявлення загальнолюдських й / або ідіотетичних констант мовної свідомості в працях багатьох вітчизняних і зарубіжних дослідників.

В українському мовознавстві першою спробою побудувати теоретико-методичне підґрунтя для дослідження універсального й національного в паремійних фондах мов є праця І. Голубовської, у якій подано міжмовну

класифікацію паремій, що базується на особливостях взаємодії їх змістового, формально-образного та експресивно-стилістичного аспектів [10, с. 59].

Паремії української, російської, англійської і китайської мов дослідниця поділяє на групи: 1) ті, що перебувають у відношеннях повної смислової, образної й експресивно-стилістичної еквівалентності; 2) ті, що перебувають у відношеннях повної смислової, але часткової образної й експресивно-стилістичної еквівалентності; 3) паремії, що є у відношеннях часткової смислової і специфічної образно-стилістичної еквівалентності; 4) безеквівалентні паремійні одиниці [10, с. 115].

Проблемам лінгвoseміотичної реконструкції традиційної народної моделі світу на основі аналізу прислів'їв календарної тематики – особливої групи паремій, які за смисловою і формально-граматичною організацією, а також функційним навантаженням виокремлюються серед інших паремійних одиниць, присвячено дослідження С. Єрмоленко [15]. Міфологізм прогностичних паремій, що є однією з їх найістотніших ознак [15, с. 175] дає підстави вважати цю групу прислів'їв універсальною, а також однією з найдавніших і найбільш однорідних у національних паремійних корпусах за формою систематизації знань про світ, адже міфологічна ментальність зазвичай вважається першим кроком (причому “першість” тут не завжди передбачає історичну наступність) у розвитку культурних відмінностей.

Дослідження особливостей різномовних виявів універсального та національного в пареміях ґрунтується на антропоцентричному підході до розгляду мовних явищ, який було закладено у працях В. фон Гумбольдта, Л. Вайсгербера, Е. Сепіра, Б. Уорфа, концепції неогумбольдтіанства й підтримано сучасними лінгвістами як один з основних підходів до аналізу мовних одиниць [Див. 2; 8; 11; 34; 53 та ін.]. Аналіз паремій у цьому ракурсі особливо виправданий, адже всі прислів'я і приказки, зокрема про явища живої і неживої природи, опосередковано стосуються людини і її поведінки.

Висвітлення згаданих вище питань тісно пов'язане з проблемами вивчення людської свідомості, сприйняття й усвідомлення світу, оскільки,

незважаючи на універсальність процесів мислення, етнокультурну незаангажованість перцептивних механізмів свідомості людини, у процесі соціалізації особи та її енкальтурації (“вростання” в культуру) відбувається засвоєння локальних (групових) лінгвокультурних смислів, що має важливе значення для самоусвідомлення людини у просторі інгрупової та автогрупової взаємодії. У цьому контексті мова є не просто одним із чинників і “технік” формування модальних етнопсихічних типів, але й важливою частиною того соціокультурного світу, в який закорінюється людина [23, с. 74–75]. Тому переконливим є твердження О. Снітко про те, що свідомість людини завжди етнічно маркована, адже в основі світобачення кожного народу є своя система предметних значень, соціальних стереотипів, когнітивних схем, а неповторність етнічних культур є результатом властивої лише кожній із них організації елементів досвіду [59, с. 7].

Уявлення про світ колективного творця паремій – узагальненого *homoethnicus*, репрезентанта певної колективної етнічної ідентичності – доречно розглядати в термінах “колективна свідомість” і “побутова свідомість”. Побутову свідомість, услід за філософами, трактуємо як донаукову свідомість, яка сформувалася на основі емпіричних узагальнень, котрі виявляють зв’язки людини зі світом, відображені через призму потреб та інтересів людини [Цит. за 59, с. 8]. Очевидною є певна абстрактність і надетнічність названих понять, хоча б з огляду на внутрішню членованість і неоднорідність бачення світу різними спільнотами, що виявляє себе на багатьох мовних рівнях. Так, деякі субетнічні світоглядні дивергенції виразно простежуються в добірках українських прислів’їв і приказок М. Номиса та І. Франка, що, однак, не дає підстав для відмови від залучення матеріалу обох збірок для аналізу особливостей української побутової свідомості. Універсальність – основна характеристика різномовних паремійних корпусів, зумовлена загальнолюдськими особливостями мислення, тенденцією до образного передання уявлень про світ, а також історією становлення паремійних корпусів сучасних європейських мов, що є історією

взаємовпливів і запозичень. Ці особливості є причиною існування різномовних паремійних еквівалентів, які виникли на основі подібних форм мислення в аналогічних життєвих ситуаціях. Існування міжмовних паремійних аналогів не є ознакою ідентичності концептуалізації реалізованих концептів у різних культурах, проте сам факт “прищеплення” запозичення (незалежно від джерела) на національно-мовному ґрунті свідчить про існування лінгвально-образних і світоглядно-ціннісних передумов для подібного сприйняття [31, с. 409]. Різномовні прислів'я і приказки є не набором окремих одиниць і навіть не системою одиниць, що є носіями визначених граматичних, логіко-семіотичних чи предметних ознак, за якими вони можуть класифікуватися, а системою одиниць, позиційні та логічні взаємозв'язки яких набувають просторового характеру. Розуміння паремій як певної “зв'язності”, з одного боку, умовно вкладається в математичне розуміння топологічних і метричних просторів. Н. Пашенько зазначає, що у великій кількості прислів'їв задана не тільки “топология” (оскільки відрізняємо “близькі” прислів'я від “далеких”), але й “метрика” (точніше “квазіметрика”, адже, розрізняючи більше чи менше близькі прислів'я, ми не вміємо вимірювати відстані між ними)” [44, с. 125]. Топологічні й метричні характеристики провербіального простору в лінгвістиці описують у фундаментальних відношеннях синонімії, антонімії та омонімії. З другого боку, – паремійна “просторовість” є результатом універсальності значної частини різномовних прислів'їв і приказок, у яких на широкому ідіоетнічному тлі вербалізуються передусім загальнокультурні стереотипи свідомості, що свідчить про відсутність чіткої етнокультурної детермінованості світосприйняття, а лише його національно зумовлене акцентування, у якому виявляється індивідуальний образ кожної культури. Отже, сучасні підходи до наукового трактування традиційних об'єктів лінгвістичних студій відкривають перспективи для дослідження прислів'їв і приказок окремих мов чи в міжмовному зіставленні із урахуванням

екстралінгвальних даних і дають змогу дійти певних висновків лінгвокультурологічного характеру.

2.2. Етнолінгвістичний компонент у структурі українських паремій

Кінець XX – початок XIX ст. позначився в лінгвістиці зростанням інтересу до національно-культурних особливостей мовної картини світу (В. Кононенко, А. Загнітко, І. Кононенко, Ж. Соколовська, І. Голубовська, С. Єрмоленко, В. Жайворонок та ін.), яка є узагальненим відображенням уявлень про реалії буття в мові представників певного етносу.

Попри значну кількість лінгвокультурологічних та етнолінгвістичних досліджень паремій на сьогодні образна семантика в українських прислів'ях, що посідають важливе місце в повсякденно-побутовому спілкуванні, залишається недостатньо вивченою. Мало розкриті питання групування паремій з різними семантичними компонентами навколо субкодів повсякденно-побутової культури українців – антропних, соціокультурних, акціональних.

Відомо, що паремії – це “стійкі відтворювані, культурно марковані одиниці” [18, с. 155], які є невіддільним компонентом будь-якої мовно-національної картини світу. Вони щонайкраще відображають соціокультурний досвід, накопичений багатьма поколіннями носіїв національної мови. Дослідники зауважують, що паремії, зокрема прислів'я, найбільше від інших елементів мови відображають “особливості ... народного руху, національної психології, менталітету, стилю певного суспільства” [18, с. 156]. У них віддзеркалено визначальні для спілкування, кваліфікації, оцінки дій, знаки, образні конструкти, сформовані на основі життєвого досвіду етносу. Семіотичними феноменами мови називає паремії Т. Космеда. Ця специфіка виявляється в тому, що прислів'я “мають подвійну спрямованість: з одного боку, – це знаки системи мови з відповідною синтаксичною природою, а з

іншого, – мікроконтексти, занурені в дискурсивну сферу, що мають номінативну і комунікативну природу” [29, с. 11].

Власне паремійний корпус української мови складався протягом багатьох віків численними поколіннями народу. Проте треба мати на увазі, що різноманітні паремії, будучи стійкими утвореннями, закріпленими в народній свідомості багатовіковою традицією вживання, усе ж не є навіки скам’янілими, незмінними, що підтверджується їхнім історичним аналізом. Одні паремії поступово переходять до пасивного вжитку, забуваються, оскільки є мало використовуваними, неактуальними, інші, навпаки, активно продукуються, маніфестуючи економічні, політичні та культурні зрушення в соціумі.

Власне паремії творяться в живому народному мовленні, модифікуються внаслідок взаємодії з іншими фольклорними жанрами, художньою літературою та публіцистикою. “Усі кращі риси паремій – простота, стислість, змістовність, виразність, дотепна іронія, сатира – усього цього народ досяг унаслідок вдалого добору слів і словосполучень. Прислів’ям властива велика цілеспрямованість. Усі їх елементи підпорядковані точнішому розкриттю і яскравішому висловленню думки, завдяки чому досягається висока її концентрація”, – узагальнює досвід пареміологів М. Пазяк [42, с. 182].

Паремії відображають світоглядні позиції народу, вироблені суспільною практикою, у результаті якої відбувався безконечний процес відмирання одних зразків та народження інших, шліфування, розширення чи звуження значень.

У давніх народних пареміях простежуються натяки на період матріархату й общинні відносини (*Отець вмер, то півсироти дитина, а мати, то вже цілая сиротина; Батьків багато, а мати одна; Нема у світі цвітійшого над маківочки: нема ж і роду ріднішого над матіночки* [57, с. 25], відгомони фантастичних уявлень первісної людини (*Нема тієї драбини, щоб до неба дістала; Біду і грім не розіб’є* [57, с. 28],

антропоморфізму (*Кулик на місці соколинім не буде птичим господином; Як пес робить, так пес ходить; Пішов глечик по воду, та й голову там положив* [57, с. 29]), міфології, язичництва (*Щоб тебе Чорний бог убив!; Щоб на тебе Див прийшов; Коли на Громницю півень не нап'ється водиці, то на Юрія віл не наїсться травиці; Я б сказав, та піч у хаті*) тощо. [50, с. 101].

Власне паремії не є чимось навіки застиглим, багато з них за певних історичних умов зазнають і структурних, і семантичних модифікацій. У слов'янських мовах уживалися віддавна, та й тепер уживаються усталені конструкції, організовані за моделлю Який А (X), такий В (Y): *Який пастух, така й череда; Який піп, така його й парафія* (такі й парафіяни); *Яке зілля (коріння), таке й насіння; Яке дерево, такі й паростки; Який дудок, такий чубок; Яка сповідь, таке й розгрішення; Яка приправа, така й потрава; Яке частування, таке дякування; Яке (який) помагай-Біг (добрідень), таке (такий) й бувай-здоров (бодай-здоров)* [52, с. 126] та ін. За цим граматичним типом, за цією ж структурною моделлю, що вирізняється високою продуктивністю, утворено й цілу низку одиниць, кваліфікованих як прислів'я чи антиприслів'я, наприклад: *Який завгосп, такий і радгосп; Яка ланка, така й ділянка* [52, с. 98] та ін. Модельованість і впізнаваність стає в мовленні основою для продукування оказіональних утворень, які, очевидно, мають мало що спільного з народними висловами. Подекуди наповнення моделей власне паремій корегується з огляду на зміни традиційного способу життя, і як наслідок – відбувається зрушення в суспільній свідомості, пор., наприклад, фіксовані академічними виданнями прислів'я *Баба з воза – кобилі легше; Тарах баба з воза (з коліс), кобилі (на колеса, колесам, коням, возові)* легше та стійкі вислови на зразок *Баба з возу – кобила на м'ясокомбінат; Баба з возу – кобила (кобилу) на ковбаси; Баба з возу – кобила в курсі діла* [9, с. 102]. Кінь (кобила) поступається місцем у господарській практиці машинам, які в кілька разів мають більше “кінських сил”. Тварини, що потребують догляду, кормів, загалом капіталовкладень на їхнє утримання, приносять прибутку значно менше, ніж, скажімо, трактори,

тому господарства їх виводять зі своїх фондів – збувають на м'ясокомбінати, де з них виробляють ковбаси. Уведення у структуру паремії нових компонентів – в курсі діла – є виявом тенденції до жаргонізації мовлення, яка культивується ще з початку минулого століття.

Паремійні одиниці є вельми специфічним мовним і когнітивним феноменом. За своєю природою вони маніфестують фрагмент певної картини світу. У прислів'ях та приказках радянської доби замість світогляду народу відображено фрагменти картини світу, яку прагне сформувати в цього ж таки народу тоталітарна держава, і ця картина світу й концептуалізація дійсності мають відповідати прийнятій у тій державі ідеології [62, с. 69]. Ґрунтовний аналіз накопиченого паремійного матеріалу дає змогу простежити історію розвитку прислів'їв, зміни в їх семантиці, консервацію певних реалій і даних з епохи, коли вони виникали. Водночас кожна нова епоха не тільки знаходить застосування старим прислів'ям, а й розширює об'єкт їхньої дії, розгортаючи закладений у них потенціал художнього узагальнення й спрямовуючи його на нові конкретні обставини. Народні вислови відображають складність поглядів людини на навколишній світ, у них виявляється стихійний матеріалізм як характерна риса світогляду національної спільноти.

Українська мова, як і кожна мова, адекватно обслуговує етнічну культуру, зумовлює межі і спосіб розуміння національною спільнотою власного світу, набуває сили у слові, де поєднується об'єктивно-предметна та суб'єктивна смислова співвіднесеність, є інструментом впливу та засобом категоризації досвіду.

Українська пареміологія розкриває лінгвокультурну специфіку мови, мовної свідомості й національну ментальність. Своім мовним багатством і змістовим розмаїттям власне паремії охоплюють усі сторони людського життя, суспільні явища, громадські й родинні взаємини, світовідчуття й світорозуміння. Вони маніфестують широкий спектр узагальнення багатовікового господарського досвіду, звичаєво-правові й виховні настанови,

повчання, наприклад: Зима без снігу – літо без хліба; Як хочеш багацько жати, то треба мало спати [57, с. 85]. Народні вислови, віддзеркалюючи загальнолюдські пріоритети, водночас фіксують національно зумовлені ціннісні уявлення про світ і людське буття. Саме тому пареміологічні одиниці є аксіологічно значущими мовними величинами, дослідження яких сприятиме виявленню ціннісних орієнтирів українського етносу.

Нині надзвичайної важливості набуває осмислення самотубної основи національного характеру, де поєднуються традиції народного життя, його етичні й естетичні норми, духовний досвід нації, у якому закріплені ідеали прекрасного, що йдуть від фольклорних уявлень, історичного буття нації і природних реалій. Дослідження етнопсихології українського народу уможливить відтворення складної структури українського менталітету і його відбиття у фольклорі за різних історичних умов. Етнопсихологічні особливості соціуму репрезентуються, зокрема, у пареміях, усебічне вивчення та аналіз яких дає змогу простежити вплив мови на формування менталітету народу – носія мови.

Вивчення національно-мовної картини світу з огляду на специфіку етнічної свідомості мовців, вплив звичаїв, соціокультурних фонових знань, традицій, обрядів, вірувань, міфології тощо набуло актуальності в мовознавчих студіях останніх років, зокрема й у вітчизняних. І це цілком закономірно. Адже, як відомо, колективний досвід національної спільноти, репрезентований в етнічній культурі, фіксується мовою, що, виконуючи функцію не лише накопичення, зберігання, обробки, а й трансляції знань, уявлень, образів певного світу, інформації загалом, “служить чинником культурної пам’яті етносу, його самозбереження та розвитку, протистояння ентропійним силам” [58, с. 410].

У мові можна об’єктивно виділити культурні доміанти. Саме тому в мовознавчих та етнолінгвокультурологічних дослідженнях останніх десятиліть особливу увагу зосереджено на описі різних фрагментів національно-мовних картин світу у взаємозв’язку з фольклором, обрядами,

звичаями, традиціями, побутом народу. У славістиці такий підхід отримав когнітивну домінанту: опис народних стереотипів та мовного образу світу; розробка культурних концептів на підставі семантичних примітивів (А. Вежбицька); логічний аналіз мови й концептосистеми (Н. Арутюнова); дослідження прототипів, стереотипів, констант культури, культурних моделей світу (В. Красних, О. Кубрякова, В. Маслова, Ю. Степанов, В. Телія) [Цит. за 22, с. 48].

Дослідження етнокультурного компонента української мови – важливий крок до розуміння національної свідомості, методології етнолінгвістики та один із напрямків сучасної славістики. Універсальні складники цілісної моделі світу відбиваються крізь мову, відображаючи її духовну культуру, національні орієнтири і стереотипи. Етнічна специфіка мови визначається “насамперед психотипом її носія, який (психотип), у свою чергу, формується у процесі історичного, геополітичного й культурного розвитку етносу” [17, с. 49]. Почленовування світу за допомогою мови здійснюється через накладання на світ концептуальної і ситуаційної сіток, тобто внаслідок виокремлення концептів і ситуацій. Концептуалізація світу ґрунтується не лише на універсаліях, а й на етнічному компоненті, власне, на етноконцептах як структурах свідомості, що мають “спільні для представників певного етносу складники” [34, с. 11]. Етнокультурний простір інтерпретується через культурні тексти (міні- і макро-) як прецеденти, які загалом є площиною презентації культурного концепту.

У сучасній науковій парадигмі окреслено кілька підходів до дефініції “концепт”: філософський (Ж. Дельоз, Ф. Гаватарі), логіко-філософський (Ч. Пірс, Г. Фреге), лінгвістичний (В. Гак, В. Звєгінцев), лінгвокультурологічний (А. Вежбицька, Ю. Степанов, Г. Токарев), когнітивний (О. Кубрякова, З. Попова, І. Стернін), психолінгвістичний (О. Селіванова, І. Штерн, Л. Лисиченко), культурологічний і літературознавчий (Л. Грузберг, В. Зусман та ін.) [Цит. за 34, с. 15–16].

Під концептами зазвичай розуміють інформаційну структуру свідомості, різносубстратну, певним чином організовану одиницю пам'яті, яка містить сукупність знань про об'єкт пізнання, вербальних і невербальних, набутих шляхом взаємодії механізмів пізнання [58, с. 458]. Концепти національної ідентичності формують модус світосприйняття (А. Вежбицька, Л. Виготський та ін.). Проте концепт не існує у вигляді чітких понять, у ньому зведено принципово важливі для людини знання про світ і відкинуто несуттєві уявлення. Коли образна мовна одиниця, не втрачаючи своєї значеннєвої мотиваційної основи, зазнає вторинного перейменування унаслідок комунікативно-прагматичних настанов, “ідеоматизація того чи того вислову паремійного типу сприяє створенню концептів етнокультурної свідомості з орієнтацією на їхнє індивідуальне вживання” [17, с. 52]. Отже, концепт визначають не лише як поняття, втілене у знаковій формі, але й як складник культури в ментальному світі людини. Концепт як одиниця свідомості є ширшим і місткішим від словникового значення слова, оскільки у формуванні концепту задіяний не лише мовний, але й увесь чуттєвий, фізичний, історичний і соціальний досвід людини.

Етнокультурна специфіка представлення того чи того концепту може бути виявлена через вивчення ціннісних суджень, що впливають зі стереотипів поведінки, зафіксованих у стійких виразах, прецедентних текстах. Крім того, етнокультурна специфіка представлення того чи того концепту має бути доповнена соціокультурною [21, с. 167].

Перехід сучасної науки на позиції антропоцентризму зумовлює інтерес лінгвістики до аналізу концептів як оперативних одиниць пам'яті, що у психіці людини відображають картину світу. Завдання опису концептів, що становлять об'єкт мовленнєвоментального акту, вимагає розв'язання таких дослідницьких проблем:

- 1) складання списку концептозмінних;

2) установлення ступеня конкретності значення кожної концептозмінної;

3) з'ясування співвідношення ступенів конкретності значень різних концептозмінних [49, с. 112].

Як зауважує Т. Радзівська, “при ототожненні значення з певним фрагментом свідомості, позначеним мовною одиницею, вилучення з когнітивно-ономасіологічного аналізу семантики у традиційному її розумінні є невиправданим, адже значення пов'язане передусім із мовним знаком і визначає його знакову кваліфікацію” [53, с. 98]. Услід за дослідницею, можна вважати, що усунення значення як такого руйнує концепцію двобічності знака, а також суперечить принципу гомоморфізму мови й мислення.

Оскільки одна знакова форма може репрезентувати різні когнітивні структури, визначаючи власний семіотичний потенціал, то кожне значення має свою мотиваційну базу. Аналіз співвідношення значень номінативної одиниці потребує дослідження когнітивного підґрунтя семантичного розвитку як руху знака з одного фрагмента концептосистеми до іншого.

Під час усебічного дослідження проблеми значення “виникає питання про індивідуальність знання, пов'язаного зі знаком, що зумовлює суперечність між індивідуальними смислами та конвенційним змістом, закріпленим у колективній свідомості етносу” [53, с.100]. Когнітивна семантика, транспонуючи феноменологічну теорію пізнання на проблему значення, звільнилася від тиску індивідуальних смислів і уможливила моделювання універсальних чи етнічних структур репрезентації знань як корелятивів конвенційно закріплених за знаками значень [49, с. 115].

РОЗДІЛ 3

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОБРАЗІВ-СИМВОЛІВ, ЗАФІКСОВАНИХ У КОМПАРАТИВНИХ ПАРЕМІЯХ

Особливістю загальнолюдського паремійного фонду, і українського зокрема, є те, що 95% паремій відображають певні людські якості, риси зовнішності та характеру. Ця закономірність стосується також і компаративних українських паремій. У поданому дослідженні пропонуємо розкрити особливості символів у компаративних пареміях у двох планах: зовнішній формі (тобто тому, чим виражений символ, наприклад, сонце, яструб, вовк, тополя) та внутрішній (тобто, який глибинний сенс виражає символ). Щодо зовнішньої форми, то символи в українських порівняльних пареміях поділяються на такі групи: 1) тваринні символи (із підгрупами орнітологічні символи, назви риб як символи); 2) рослинні (включно з назвами дерев); 3) назви людей і міфічних людиноподібних істот як символи; 4) предметні; 5) стихії і природні явища. Внутрішня форма представлена уявленнями про: 1) зовнішність людини; 2) риси її характеру; 3) розумові якості людини тощо. Далі детальніше розглянемо кожен із груп паремій.

3.1. Зооморфні образи-символи

До найбільш частотних належать символи вовка (як вовк: *що стрів, то ззів* [50, с. 237], *хитрий, як вовк* [50, с. 165], *боїця, як вовк кози* [50, с. 212], *любить, як вовк порося* [50, с. 246]), собаки (*великий, як ломака, а дурний, як собака* [50, с. 337], *та й зле, як зінське щеня* [50, с. 161], *кози (великий, як лоза, а дурний як коза* [14, с. 137], *не хоче, як коза сіна* [50, с. 244]) тощо. Як бачимо, ці символи представлені назвами як свійських, так і тваринами, і дикими тварин.

Собака – багатозначний образ-символ. Пояснюється це також широкою обізнаністю із поведінкою цих свійських тварин. В українському фольклорі

собака символізує хитрість, низькі розумові якості, злість, неволю (*хитрий, як собака* [57, с. 65], *великий, як ломака, а дурний, як собака* [57, с. 37], та й *зле, як зінське щеня* [57, с. 61], *гуля, як собака на прив'язі* [57, с. 547]. В. Кононенко стверджує, що уявлення про собаку як про злу, жорстоку, підлеглу істоту ґрунтується на розумінні собаки як сторожа, для якого ці риси є корисними. За спостереженнями вченого, символічні значення ‘вірність’, ‘відданість’ трапляються значно рідше [9, с. 15]. Досить часто у прислів'ях із загальним значенням ‘не подобається’ використовують саме символ собаки: *любить, як пес дідька* [52, с. 97], *скучає, як собака за києм* [52, с. 44], *жалує, як собака палку* [52, с. 44]. Як бачимо, частина символічних значень лексеми вовк і собака збігається, що, імовірно, зумовлено спорідненістю цих тварин. Це дає підстави вважати, що у прислів'ях із тотожним значенням ці символи можуть взаємозамінюватися.

Поширеним є використання фауносимволу вівці та барана на означення істоти із дуже низькими розумовими якостями (*дурна, як овечка, не скаже ні словечка* [50, с. 258], *він дурний, як божий баран* [50, с. 259]). Інші значення лексем на позначення лексем на позначення цих тварин виявляються у паремії *ходить як овечка, а буцає, як баран* [50, с. 167]. У цьому випадку вівця виступає символом покірності, а баран на противагу їй – символом непокори, неконтрольованості, тобто ці слова виражають антонімічні якості. Зазначених тварин у словнику символів О. Потапенка [48, с. 11] баран наділяється такими символічними якостями: творча енергія, багатство, оновлення і водночас глупота, нерозумність, впертість. Зазначимо, що в українській традиції провідними символічними значеннями цієї тварини є саме нерозумність і впертість.

Гадюка – символ підступності (основне значення), хитрості (*хитрий, як гадюка, а дурний, як ворона* [23, с. 165], *в'єця, як гадина / гадюка* [48, с. 16]). Також у зв'язку з цією істотою широко функціює символічне значення ‘злий’, ‘сердитий’: *злий, як гадюка* [48, с. 50], *сердита, як гадюка* [48, с. 18]. Із тотожним значенням вживається лексема ‘змія’, що свідчить про їх

взаємозамінність у рівнозначних контекстах. Щодо класу змій в цілому, то, за нашими спостереженнями, у переважній більшості паремій вживається лише лексема ‘гадюка’ та узагальнююче поняття ‘змія’, зрідка вживається лексема ‘уж / вуж’.

Символ ‘кіт’ вживається на позначення таких рис, як зажерливість, нерозумність, потайність (*великий, як світ, а дурний, як кіт* [57, с. 88], *ховається, як кіт із салом* [57, с. 59], *не любить, як кіт сала* [57, с. 74]).

Образ-символ зайця виступає в українському фольклорі переважно із двома значеннями, першим з яких є ‘лякливість, боягузтво’, наприклад, *тремтить, як заць* [52, с. 125], *боязкий, як заць* [52, с. 11], *порозбігалися, як зайці* [52, с. 91], а другим – ‘швидкість’: *швидкий, як заць* [52, с. 141] (функціонування цих значень зумовлене спостереженнями над поведінкою та фізичними особливостями тварин).

Серед інших фауносимволів, частотність яких в українських пареміях досить висока, варто виділити такі: ворона і теля (*нерозумність*), жаба (*пихатість*), лис /лисиця (*хитрість*), свиня (*упертість*), коза (*вередливість: вередлива, як коза* [9, с. 15], також як тварина, яка не несе жодної загрози). Отже, найчастотнішими символами виступають тварини, з якими людина часто контактує у побуті (свійські), на полюванні (дикі) або у іншій діяльності, і відповідно, має змогу вивчити їхню поведінку як стосовно людини, так і по відношенню до інших представників тваринного світу. Переважна більшість тваринних символів є полісемічними, виявляють широкі системні зв'язки (антонімічність, синонімічність).

3.2. Орнітологічні образи-символи

Варто відзначити, що стосовно місця цієї групи у загальній системі символів серед учених немає одностайної думки. Одні вчені включають їх до складу тваринних символів (Г. Садова), інші-виділяють в окрему групу орнітоморфних образів-символів (В. Кононенко). Переважна більшість птахів

символізує ті чи інші якості людини (характер, зовнішність тощо). Як і у випадку з тваринами, символами стають ті види птахів, з якими людина часто контактує. Наприклад, індик символізує пихатість (*ходить, як індик Переяслівський* [50, с. 143], порівняймо із відповідним символічним значенням жаби: *дмеця, як жаба проти вола* [50, с. 143]), тетерук – глухість (*глухий, як тетерук* [23, с. 382]), синиця – безглуздість (*безглузда, як синиця* [50, с. 82]), каня – неприємний голос (*пищить, як каня* [50, с. 156]), чапля – високий зріст (*довгий, як чапля* [57, с. 38], *довгонога, як чапля* [9, с. 36]), із синонімічним символічним значенням вживається також лексема ‘журавель’ (*довгонога, як журавель* [9, с. 36]), сорока – балакучість (через зворотне висловлення: *мовчить, як сорока в гостях* [50, с. 56]), ластівка – символ співчутті і весни, говірливості у її позитивному розумінні (*щебече, як ластівка* [50, с. 66]). На позначення несхожості, протилежності якостей предметів, людей, явищ, їхньої соціальної нерівності вживаються прислів'я *похожий, як сова на яструба* [57, с. 35] або *орел не пристає з воробцями* [57, с. 87]. У першому випадку дихотомія підкреслюється тим, що сова – нічний птах, а яструб – денний; у другому випадку вибір пари орел / горобці зумовлений тим, що ці птахи є “протилежними” одразу на кількох рівнях. По-перше, орел – хижий птах, на відміну від горобців, а по-друге, їхня зовнішність є абсолютно різною (недаремно орлів вважають царями птахів); окрім того, живуть ці птахи також у різних місцях.

До цієї підгрупи можна включити також слова-символи, що позначають комах. До найпоширеніших серед них належать лексеми ‘оса’, ‘муха’, ‘гедзь’. Усі вони входять до ряду із символічним значенням ‘кусливий’, однак до образу-символу мухи додається при цьому конкретизація за часом. Наприклад, *кусливий, як оса* [9, с. 61], *кусячий, як гедзь* [9, с. 61], але *кусливий, як спасівська муха* [9, с. 61], *кусячий, як муха у петрівку* [9, с. 61]. Окрім цього, серед основних значень образу-символу мухи спостерігаємо ‘набридливість’ (*надоїли, як мухи в спасівку* [52, с. 61]), для осі провідним виступає також символічне значення ‘сердита, зла’ (*навіжена, як оса* [9,

с. 71])).

Серед паремій цієї групи виокремлюються ті, в яких символічною назвою виступає загальна лексема ‘риба’ і ті, в яких конкретизується, яка саме риба мається на увазі, оскільки від цього залежить зміст паремії, певний підтекст, висловлений у ній. Наприклад, у прислів’ях *жвавий, як риба в ріці* [50, с. 272], *козак з бідюю, як риба з водою* [50, с. 67] підкреслюється типовість тих чи інших рис характеру (зокрема жвавість) чи явищ незалежно від інших подібних характеристик. Порівняймо із пареміями *вертиця, як в’юн в ополонці* [50, с. 170] та *перепався, як щука* [9, с. 83] зі значенням ‘дуже схуд’. Людина, яка є жвавою, може бути і верткою чи хитрою (*як в’юн*) і худюю (*як щука*). Тобто, символізація більш загальних рис допускає використання загальніших лексем, більш конкретизовані в – назв-символів із вужчим значенням. Окрім жвавості, характерним символічним значенням для лексеми ‘риба’ є холод і німота (*холодний, як риба / рибина* [57, с. 135], *німий, як риба* [57, с. 76]). Серед символічних значень, які трапляються рідше, зафіксовано такі: ‘воля’, яку символізує щука (*гуляє, як щука в озері* [9, с. 31]), порівняймо із словами з відомого літературного твору “і щуку вкинули у річку”, де ця фраза також означає волю, звільнення; ‘незграбність, неповороткість’, на позначення яких вживається образ-символ рака (*лізе, як рак* [9, с. 64]). Загалом підгрупа риби-символи відзначається значно меншою продуктивністю, ніж інші підгрупи (тварини і птахи).

3.3. Фітоморфні образи-символи

Рослини віддавна є однією з найважливіших частин української народної символіки. Це пов’язано з антропоморфічними уявленнями людини про те, що всі істоти є живими, подібно до людей, і тому можуть мати спільні риси; із народними обрядовими діями, у яких чільне місце належало символічній рослині. Привертає увагу також трикутник взаємозамінних і взаємодоповнюваних символів Україна – дівчина – рослина. Рослинна

частина цього трикутника представлена зазвичай калиною, вербою чи тополею. Саме тому так часто трапляються прислів'я, які символізують красу дівчини через порівняння із рослинами: *дівка, як тополя* [57, с. 78], *дівчина – як у лузі качина* [57, с. 33], *гарна дівка, як маківка* [57, с. 32], *дівка – квітка, поки не змарніла* [57, с. 32]. Калина є також символом родини: *калинова вітка, як рідная тітка* [48, с. 43]. Серед чоловічих символів найуживанішим є дуб. Він використовується як на позначення фізичної сили і міцності парубка: *високий, як дуб, а дурний, як пень* [48, с. 97], так і на позначення його сміливості. Особливості поширення гороху, вигляд цієї рослини, невибагливість до природних умов, її смакові якості зумовили утворення паремії мається, як горох при дорозі, хто не йде, то й скубне [48, с. 128], у якій горох виступає символом неприкаяності, невибагливості, нещасливого життя. Функціонування порівняльної паремії уже так, що в гарбузі смак [52, с. 264] дає підстави вважати, що гарбуз був не лише символом відмови на сватанні, а й символом бідності. Символічне значення 'гіркий' (яке могло включати як безпосередньо характеристику смакових властивостей, так і бути означенням до поняття 'доля, життя') представлене широким рядом образів-символів. Наприклад, *гіркий, як полинь / редька / чорна редька / хина* [9, с. 25]. Одним із символічних значень, властивих рослинам, є 'покірність, безхарактерність', представлена зокрема у таких пареміях: *дівка, як тополя: де її посадиш, там прийметься* [50, с. 32], *гнеться, як лоза / лозина* [9, с. 27]. Серед інших спостерігаємо образи-символи кропиви із значенням 'злий, сердитий' (*жалке, як кропива* [50, с. 179], маку із значенням 'дрібний' (*дрібний, як мак /макове зерно* [50, с. 38] та інші, мало поширені образи-символи, як-от: *хвоя, паслін (довгий, як хвоя* [50, с. 384]).

Якщо порівняти особливості функціонування тваринних та рослинних образів-символів, можна зазначити, що коли кількість їх вживання у мовленні людей є приблизно однаковою, то з якісного боку функціонування цих груп символів значно відрізняється. Зокрема, тваринні образи-символи містять

значно більшу кількість різних активних лексем, ніж рослинні, тобто з якісного погляду репрезентовані більш розмаїто.

3.4. Антропоморфні та антропометричні образи-символи

До цієї групи відносимо назви людей за професією, соціальним і родинним статусом, національною належністю, відприкметникові назви людей, а також власні імена, які набули узагальнюючого значення. З міфічних істот в українському паремійному фонді найчастіше вживаються чорт і синонімічні до нього назви біс, сатана. Зокрема, жид (єврей) символізував у свідомості людей брехливість, мав різко негативну оцінку, але разом з тим наділявся сміливістю: *чесний, як жидівська потилиця* [50, с. 323], *од його як од Жида правди* [50, с. 60], *сміливий, як Жид* [50, с. 21]. Разом з тим побутує прислів'я, у якому стверджується, що є зло і більше за жидів: *невірний гірш Жида або Турка* [50, с. 39]. З іменами в українців пов'язані такі асоціації: Сивко / Марко – вічний непростений грішник (*товчешься, як Сивко / Марко в / по пеклі* [50, с. 171], *сновидає, як Марко по пеклу* [50, с. 628]), Макар – безталанність (*нещасному Макару нема талану* [50, с. 130]), Андрій – невизначеність, незрозумілість, непутящість (*з нашого Андрушка нім 'ясо, ні юшка* [50, с. 105]), Іван – простота, символ селянина (*не буде з Івана пана* [50, с. 97]). В останньому прислів'ї опозиційна пара Іван / пан протиставляється за соціальним статусом. Старість в українській народній творчості, як і в фольклорних системах багатьох інших народів символізує переважно мудрість (*знає все, як старий* [50, с. 71]). Із символом попа пов'язане таке поняття як заздрість (*зависливі очі, яку попа* [50, с. 236]), а також у парі із чортом цей образ створює символ несумісності, ненависті (*дивиця, як чорт на попа* [50, с. 96]). Чорт виступає також символом непосидючості (*непосидущий, як чорт* [50, с. 170]), бідності (*багатий, як чорт / пес кудлатий* [50, с. 105]), лукавства (*лукавий, як сатана* [1, с. 64]), має також символічне значення 'злий, сердитий' (*злий, як сатана / сто чортів* [9, с. 50], *сердитий,*

як *чорт* [9, с. 108]. Числівник сто використовується у цьому випадку для емоційного підсилення вислову. У прислів'ї як череді без личмана, так козакам без гетьмана [50, с. 74] за допомогою порівняння досягається відповідна символізація. Щодо символів-назв людей за статусом у родині, то найчастотнішими з них є ті, що стосуються нерідних членів родини (невістка / зять), здебільшого такі символи носять негативне забарвлення (нема ворога, як зять [50, с. 41]).

Українські прислів'я і приказки широко відбивають спостереження людей над своєю зовнішністю і зіставлення її з навколишнім світом. Зокрема, зріст людини і її розумові якості перебувають в уявленні українців в обернено пропорційній залежності і пов'язуються з тваринним і предметним світом: *великий, як ломака, а дурний, як собака* [52, с. 297], *велика, як драбина, глупа, як цапина* [52, с. 337], *великий, як світ, а дурний, як кіт / пліт* [52, с. 337]. Особливості зовнішнього вигляду людини підкреслюють паремії *довгий, як чапля* [52, с. 384], *прямий, як дуга* [52, с. 322]. Як бачимо, прислів'я цього типу будуються на двох видах відношень: або на подібності, близькій до абсолютної, або на повному протиставленні.

Найбільш широко і яскраво представлені в українському паремійному фонді прислів'я, що відображають риси характеру людини, як позитивні, так і негативні. Зокрема, надзвичайно велика кількість символів, переважно тваринних, пов'язана із людською хитрістю (*хитрий як чорт/гадюка, а дурний, як ворона* [50, с. 165], *хитрий, як біс / лисиця / вовк / собака* [50, с.165], *мужик дурний, як ворона, а хитрий, як лис* [50, с. 95]). Така велика кількість прислів'їв цього типу зумовлена тим, що хитрість для людини була обов'язковою рисою, одним із засобів збереження свого добробуту; оскільки на незначне багатство селян зазіхали і пани, і жиди, звичайні селяни не могли дозволити одурити себе. Окрім того, лише хитрий чоловік міг перемогти нечисту силу, якщо йому трапилося з нею зустрітися. Слід зазначити, що не завжди хитрість інтерпретувалася як негативна риса характеру людини. Пихатість людини символізували баран, індик, жаба (*дмеця, як жаба проти*

вола [50, с. 143]), яка входила також до семантичного ряду, основне значення якого “мало, немає чого-небудь” (*у його грошей, як у жаби пір 'я* [52, с. 287]). Жвавість, верткість, вміння вийти з будь-якої складної ситуації символізували гадюка, дзига, в'юн, рибка, чорт (*звивається живій гадюки* [50, с. 272], *крутиця, як дзита* [50, с. 272], *непосидючий, як чорт* [50, с. 170] *тощо*). Спільною рисою всіх цих істот (чи предметів), яка визначила їх належність до відповідної групи символів є їхня надзвичайна рухливість, їх складно втримати у руках (риба, наприклад, слизька). А отже, за принципом подібності до людини, яка не сидить на місці, вони і почали функціювати як символи. Втіленням упертості поставала коза або свиня (*уперта, як свиня* [52, с. 150]), а брехливість була основною рисою жидів і чортів, які відтак у свідомості українців наближувалися до ототожнення.

Символи в компаративних пареміях характеризуються широкими системними зв'язками, а саме синонімією та антонімією. Спільні риси, наявні у певних тварин, рослин або ж спільні для обох груп не залишалися непоміченими і міцно закріпилися в українських пареміях. Переважно два чи більше символи є синонімічними в одному зі своїх значень, повна синонімія – рідкісне явище. Зокрема, лексеми “жаба” та “індик” виступають синонімами, коли символізують пихатість; мотиль і вітер у символічному значенні ‘швидкість, невловимість’ є також синонімами (це, зокрема, випадок синонімії між символічним значенням лексем, які належать до різних груп). Найбільші синонімічні ряди символів спостерігаємо у випадку позначення хитрості та розумових якостей людини і більше членів синонімічного ряду: *великий, як ломака, а дурний, як собака* [57, с. 37], *великий, як лоза, а дурний, як коза* [57, с. 37], *він дурний, як божий баран* [57, с. 38], *дурна, як овечка, не скаже ні словечка* [57, с. 39]). Символізуючи козацьке щастя, синонімізуються *степ і воля* (*степ і воля – козацька доля* [23, с. 74]), один синонімічний ряд у символічному значенні ‘краса’ становлять *маківка, тополя, верба, калина* (*дівка, як тополя* [48, с. 78], *дівчина - яку лузі калина* [48, с. 81], *гарна дівка, як маківка* [48, с.82]).

Антонімізуються в компаративних пареміях ті символи, які позначають протилежні приховані смисли, причому вони необов'язково є антонімами у літературній мові. Так символ ворона протиставляється ряду лис, біс, гадюка, як протиставлення синонімічних значень 'глупота' і 'хитрість'. Протиставляються Іван і пан, як крайні точки на соціальній прямій тощо. Зафіксовано також паремії із протилежним символічним значенням, у яких носієм цього значення є одна тварина: *робе, як віл* [9, с. 101] із значенням 'старанний, працьовитий' та *ледачий як віл* [1, с. 62], де лексема 'віл' виконує відповідне символічне значення. Функціонування обох паремій зумовлене фізичними якостями тварини (повільні рухи, але при цьому надзвичайна витривалість).

Слід зазначити, що символи в українських компаративних пареміях будуються за двома принципами – тотожності та протилежності. Наприклад, дзига як символ рухливої або заклопотаної людини (*крутиця, як дзига* [57, с. 272]) виникає на основі подібності, тотожності способу дії, поведінки людини і предмета, а символізм значення прислів'я у *його грошей, як у жаби пір'я* [57, с. 287] будується на принципі протиставлення. Важко сказати, що було причиною подібного явища. Його могли спричинити гумор та іронія, як одні з визначальних рис ментальності українців – творців власного фольклору. Сьогодні використання для створення яскравого образу-символу крайніх точок смислових ланцюжків постає логічною закономірністю. Поєднування непоєднуваного, внутрішній абсурд (оксиморон) мають стійку традицію вживання, широко функціують в українській літературі.

Отже, найбільш широко у символічній системі українських компаративних паремій представлені тваринні та рослинні символи, оскільки представники флори і фауни беруть активну участь у житті людини (через побут, обрядовість, вірування і звичаї). Фауносимволи представлені широким колом назв як свійських, так і диких тварин (*кіт, собака, вовк, вівця, лисиця, коза, жаба*), рослинні – як господарськими культурами (*горох, гарбуз*), так і дикими (*тополя*), значну частину серед рослинних символів посідають квіти.

Фауносимволи відрізняються більшою якісною розмаїтістю, порівняно з рослинними образами-символами. Менш широко представлені символи, які належать до предметного світу, небесних тіл, назв людей. В основі особливостей функціонування символів лежить ступінь їхньої близькості до сфери людської діяльності, міра спорідненості з якостями і рисами людини. Чим тісніше людина контактує з певною твариною / рослиною, тим більше символічних значень набуває остання в мовній практиці. Багатство внутрішнього світу людини та розмаїття навколишнього світу зумовили розвиток синонімії й антонімії в системі порівняльних паремій. Щодо принципів утворення компаративних одиниць, то цей процес відбувається на основі подібності або протилежності явищ світу людини і світу природи.

3.5. Назви природних явищ та предметні образи-символи

Одним із основних символів-стихій є вогонь (або іскра, жар). За свідченнями О. Потапенка [48, с. 29], він символізує духовну енергію, перетворення і переродження, руйнацію і відтворення водночас, тобто вогонь втілює єдність протилежностей; також виступає символом кохання, сонця, тепла, очищення від зла (*гарний, як іскра* [48, с. 34], *червоний, як жар* [48, с.57], *гарячий, як вогонь* [48, с.58]). Разом з тим наші попередники усвідомлювали всю небезпечність неконтрольованої стихії, що відображено в паремії *бережись, як огню* [50, с. 215], де він символізує саме небезпеку і лихо, загальне ж значення цієї паремії можна схарактеризувати як ‘застереження’. Вода, окрім життя, чистоти, плинності часу, символізувала також велику кількість кого-, чого-небудь, багатство (*сього як води* [50, с.348]), останнє символічне значення притаманне також образу-символу землі (*багата, як земля* [9, с. 52]). Вітер в українському фольклорі є символом швидкості (*проворний, як вітер у полі* [50, с. 272], *швидкий, як вітер / вихор* [9, с. 101]), на що вказував ще О. Потебня. Символічне значення ‘швидкість’ притаманне й такому природному явищу, як заметіль (*мотається, як мітіль*

[50, с. 69]). Серед небесних світил найбільш поширеними символами є зорі, місяць, сонце, причому останнє ще й диференціюється за порами року, відповідно набуваючи різних якостей. Зокрема, зимове сонце символізує нещирість, навіть холод. Цих значень воно набуває у взаємодії з такими символами, як мачуха і удова, які здавна символізують сум, лихо, несправжню любов (*зимове сонце, як удовине серце; зимове сонце – як мачушине серце; зимне тепло – як мачушине тепло* [57, с. 39]).

Особливості символів у компаративних пареміях з погляду їхньої внутрішньої форми, власне символічного значення є не менш важливими, ніж особливості зовнішнього, буквального втілення. Як уже зазначалося, переважна більшість паремій (більше 95 %) спрямована на зображення людини в усіх її виявах, усьому багатстві її поведінки. Тому доцільно в першу чергу звертати увагу саме на цей аспект семантики і функціонування символів у порівняльних українських пареміях.

Предмети-символи використовуються в українських пареміях значно рідше, ніж тваринна й рослинна символіка, однак і серед них є випадки надзвичайно поширених символів, які функціують у мовній практиці українців із багатьма значеннями. До таких символів належить передусім хліб (сюди відносимо увесь різноманітний ряд назв хлібних виробів). Важливість його зумовлена надзвичайно широким використанням у народній календарній і родинній обрядовості, одвічною пошаною українців, які у переважній більшості були селянами, до хліба, врешті, тим, що повсякденний раціон будь-якої людини не може обійтись без нього. Хліб символізував сонце, щастя, красу, навіть людський дух (*паляниця – як пух, як дух, як милеє щастя* [50, с. 54], *у хаті в її, як у віночку: хліб випечений, як сонце; сама сидить, як квіточка* [50, с. 45], *хороший, як глем'язовський бублик* [50, с. 46]. Сурма традиційно символізує дзвінкість, приємний голос тощо (*голос, як сурмонька, але ж чортова думонька* [57, с. 97]; *прислів'я прямий, як дуга* [52, с. 322] відбиває одну з особливостей зовнішності людини (згорбленість) через порівняння 'від супротивного'. Камінь і вода як елементи паремії

вийде, як камінь из води [50, с. 123] символізують нездійсненність чогось, неможливість досягнення мети. Символічне порівняння чоловік *гордий, як пузир водний* [52, с. 393] виникло, на нашу думку, на основі двох асоціацій:

1) зовнішньої подібності в тому сенсі, що гордовита людина має ніби “надутий” вигляд за рахунок показної відстороненості від інших, сердитої зовнішності; 2) часто гордовитість людини не мала достатніх підстав для існування, а тому щойно інші довідувалися про її справжній характер чи потенціал, будь-яка маска гордовитості мала луснути, як бульбашка. Символічна система українських паремій перебуває у постійному русі і розвивається відповідно до розвитку людства, що підтверджується утворенням і функціонуванням паремії *шустрий, як електровіник* [9, с. 142], де новотвір “електровіник” має символічне значення ‘швидкий, спритний, моторний’.

ВИСНОВКИ

Символіка українських компаративних паремій дуже різноманітна. Фауносимволи представлені широким колом назв як свійських, так і диких тварин (собака, вовк, вівця, лисиця, коза, жаба). Аналіз змісту внутрішньої форми слів-символів показує, що близько 95 % паремій пов'язані із описом і характеристикою людини. В основі особливостей функціонування тих чи тих символів лежить ступінь їхньої близькості до сфери людської діяльності, міра спорідненості із якостями і рисами людини. Символи у компаративних прислів'ях та приказках відображають риси зовнішності людини, риси її характеру, мають виразне позитивне чи негативне забарвлення. Символам в українських компаративних пареміях властиві системні зв'язки, а саме синонімія та антонімія.

Синонімізуватися можуть символічні значення слів, які належать як до однієї лексико-семантичної групи, так і до різних. Наприклад, символічне значення “упертість” мають лексеми “баран”, “осел”, “віл”, “слон”, “цап”, які належать до групи тварини. Символічне значення “швидкий” мають лексеми “вітер” (стихія), “заєць” (тварина), “електровіник” (предмет). Синонімічні відношення часом призводять до взаємозаміни компонентів паремій, створення їх варіантів, що ускладнює розмежування окремих прислів'їв та їхніх видозмін.

В українських компаративних пареміях виділяємо слова-символи представлені такими лексико-семантичними групами:

1) Зооморфні (символи вовка (як вовк: *що стрів, то ззів*, собаки (*великий, як ломака, а дурний, як собака*), кози (*великий, як лоза, а дурний як коза*, тощо.. Поширено використовують символи вівці та барана на означення істоти із дуже низькими розумовими якостями (*дурна, як овечка, не скаже ні словечка, він дурний, як божий баран*). Найчастотнішими символами виступають тварини, з якими людина часто контактує в побуті (свійські), на полюванні (дикі) або у іншій діяльності, і відповідно, має змогу вивчити їхню

поведінку як стосовно людини, так і по відношенню до інших представників тваринного світу.

2) Фітоморфні образи-символи, уявленнями людини про те, що всі істоти є живими, подібно до людей, і тому можуть мати спільні риси, (*дівка, як тополя, гарна дівка, як маківка, калинова вітка, як рідная тітка, високий, як дуб, а дурний, як пеня*). Тваринні та рослинні образи-символи представлені однаковою кількістю, але в компаративних пареміях переважають образи-символи тварин.

3) Антропоморфні та антропометричні образи-символи – назви людей за професією, соціальним і родинним статусом, національною належністю, які набули узагальнювального значення (*чесний, як жидівська потилиця, товчешся, як Сивко / Марко в / по пеклі, сновидає, як Марко по пеклу*), Макар – безталанність (*нещасному Макару нема талану*), Андрій – невизначеність, незрозумілість, непутящість (*з нашого Андрушка нім 'ясо, ні юшка*), Іван – простота, символ селянина (*не буде з Івана пана, знає все, як старий*).

4) Природні явища як символи. Одним із основних символів-стихій є вогонь (*гарний, як іскра, червоний, як жар, гарячий, як вогонь*). Вода, окрім життя, чистоти, плинності часу, символізувала також велику кількість кого-, чого-небудь, багатство (*сього як води*). Вітер в українському фольклорі є символом швидкості (*проворний, як вітер у полі*). Предмети-символи використовуються в українських пареміях значно рідше, ніж тваринна й рослинна символіка, однак і серед них є випадки надзвичайно поширених символів, які функціують у мовній практиці українців із багатьма значеннями.

Отже, найбільш широко у символічній системі українських компаративних паремій представлені тваринні та рослинні символи, оскільки представники флори і фауни беруть активну участь у житті людини (через побут, обрядовість, вірування і звичаї).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алефіренко М. Ф. Теоретичні питання фразеології. Харків : Вища школа, 1987. 136 с.
2. Алпатов В. М. Об антропоцентричном и системоцентричном подходе к языку. *Вопросы языкознания*. 1993. № 3. С. 15–27.
3. Аникин В. П. Об интернациональном и национальном изучении пословиц. *Proverbium (Helsinki)*. 1965. № 2. С. 27–31.
4. Барли Н. С. Структурный подход к пословице и максиме. *Паремнологические исследования*. Москва : Восточная литература, 1984. С.126–148.
5. Благова Г. Ф. Пословица и жизнь: личный фонд русских пословиц в историко-фольклористической ретроспективе. Москва : Издательство РАН, 2000. 222 с.
6. Бочина Т. Г. Стилистика контраста: очерки по языку русских пословиц. Казань : Изд-во Казан. ун-та, 2002. 196 с.
7. Величко С. І. Фразеологізми-прислів'я як конституенти функціонально-семантичного поля спонування в сучасній німецькій мові : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10. 02. 04. Київ, 1996. 21 с.
8. Воркачев С. Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании. *Филологические науки*. 2001. № 1. С. 64–72.
9. Гартоване слово. Постійні порівняння в говірках Нижньої Наддніпряни / упоряд. В. А. Чабаненко. Букіністичне видавництво, Запоріжжя : Молодь, 1995. 164 с.
10. Голубовська І. Р. Етнічні особливості мовних картин світу : монографія. Київ : Логос, 2004. 284 с.
11. Голубовська І. Р. Паремії як відбиття ціннісних пріоритетів етнічної спільності. *Мовознавство*. 2004. № 2–3. С. 66–74.

12. Дандис А. О структуре пословицы. *Паремнологический сборник: Пословица. Загадка. Структура, смысл, текст.* Москва : Наука, 1978. С. 13–34.
13. Дашенкова Н. Д. Роль символу в конструюванні реальності : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Харків, 2006. 16 с.
14. Дуденко О. А. Номінативна і комунікативна природа українських паремій : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Київ, 2002. 18 с.
15. Єрмоленко С. Я. Мовно-естетичні знаки української культури : монографія. Київ : Інститут української мови НАН України, 2009. 352 с.
16. Єрмоленко С. Я. Мовне моделювання дійсності і знакова структура мовних одиниць : монографія. Київ : Вид. дім Дмитра Бураго, 2006. 384 с.
17. Жайворонок В. В. Українська етнолінгвістика: деякі аспекти досліджень. *Мовознавство.* 2001. № 5. С. 48–63.
18. Запорожець Л. П. Співвідношення між предметним та символічним у структурі змісту паремії. *Мовні і концептуальні картини світу*: зб. наук. праць. Київ : Інститут української мови НАН України, 2002. № 6. С. 154–157.
19. Калашник В. С., Філон М. О. Українські вербальні символи як чинник національно-культурної самоідентифікації. *Українознавство.* 2005. № 4. С. 104–106.
20. Карасик В. И. Лингвокультурный концепт как единица. *Методологические проблемы когнитивной лингвистики.* Воронеж : ВГУ, 2001. С. 75–80.
21. Карасик В. И. Культурные доминанты в языке. *Языковой круг: личность, концепты, дискурс.* Волгоград : Перемена, 2002. С. 166–205.
22. Карпенко М. М. Становление концепции словесного символа в восточнославянском языкознании (М. А. Максимович, Н. И. Костомаров, А. А. Потебня). *Русистика.* 2001. Вип. 1. С. 46–52.

23. Кісь Р. Л. Мова, думка і культурна реальність (від Олександра Потебні до гіпотези мовного релятивізму). Львів : Літопис, 2002. 304 с.
24. Ковальчук Н. Д. Архетипи і символізм в українській культурі. *Нова парадигма*. 2003. Вип. 30. С. 42–48.
25. Кокаре Э. Д. Параллели в латышских, литовских и русских пословицах и поговорках. *Фольклор балтских народов*. Рига : Зинатне, 1978. С. 227–278.
26. Кононенко В. І. Українська лінгвокультурологія. Київ : Вища школа, 2008. 327 с.
27. Кононенко В. Л. Концепт і символ: лінгвокультурологічний аспект. *Мова. Людина. Світ* : зб. наук. статей. Київ, 2006. С. 157–162.
28. Кононенко В. Л. Символи української мови. Івано-Франківськ : Плай, 1996. 272 с.
29. Космеда Т. А. Аксіологічні аспекти прагмалінгвістики: формування і розвиток категорії оцінки. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2000. 350 с.
30. Космеда Т. А. Комунікативний кодекс українців у пареміях : тлумачний словник нового типу. Дрогобич : Коло, 2010. 272 с.
31. Коцюба З. Г. Рефлексія побутової свідомості в різномовному проverbs'яльному просторі (від універсального до національного): монографія. Львів : ДП "Видавничий дім "Укрпол", 2010. 472 с.
32. Крикманн А. А. 1001 вопрос по поводу логической структуры пословиц. URL: www.ruthenia.ru/folklore/krikmann1.pdf. (дата звернення 12.10.2019).
33. Крикманн А. А. Опыт объяснения некоторых семантических механизмов пословицы. *Паремнологические исследования*. Москва : Восточная литература, 1984. С. 149–178.
34. Кузнецов А. М. Когнитология, «антропоцентризм», «языковая картина мира» и проблемы исследования лексической семантики.

Этнокультурная специфика речевой деятельности : сб. научн. ст. Москва : ИНИОН РАН, 2000. С. 8–22.

35. Лисюк Н. П. Михайло Максимович про символіку назв рослин в українському фольклорі. *Народна творчість та етнографія*. 2004. № 5. С.72–77.

36. Мерзлікіна О. В. Комунікативно-прагматичний аспект функціонування прислів'їв у художніх текстах (на матеріалі творів М. Сервантеса) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.05. Київ, 2008. 20 с.

37. Мокиєнко В. М. К разграничению генетических и типологических связей славянской поговорки. *Современные славянские культуры: развитие, взаимодействие, международный контекст* : сб. научн. тр. Киев : Наукова думка, 1982. С. 364–369.

38. Наконечна О. І. Категорія об'єктивної модальності в українських прислів'ях і приказках : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Київ, 2000. 25 с.

39. Николаева Т. М. «Модели мира» в грамматике паремий. *Филологический сборник* (к 100-летию со дня рождения акад. В. В. Виноградова). Москва : Институт русского языка РАН, 1995. С. 316–325.

40. Осовська І. М. Стереотипи сімейних стосунків у паремійному фонді німецької мови. *Науковий вісник Волинського національного університету*. 2010. № 7. С.141–145.

41. Падучева Е. В. О семантических связях между басней и ее моралью (на материале басен Эзопа). *Паремнологические исследования*. Москва : Восточная литература, 1984. С. 223–251.

42. Пазяк М. М. Українські прислів'я та приказки: проблеми пареміології та пареміографії. Київ : Наукова думка, 1984. 203 с.

43. Пастух Н. А. Тваринна образно-символічна система українського фольклору. *Мандрівець*. 2004. №3–4. С. 66–77.

44. Пашенько Н. Л. Функції українських народних прислів'їв та приказок в історичних повістях Богдана Лепкого. *Мова та стиль українського фольклору* : зб. наук. праць. Київ : ІЗМН, 1996. С. 123–127.
45. Пермяков Г. Л. Грамматика пословичной мудрости. *Пословицы и поговорки народов Востока*. Москва : Лабиринт, 2001. С. 9–60.
46. Пилипчук С. І. Франко про співвідношення національного й інтернаціонального у пареміях. *Міфологія і фольклор*. 2008. № 1. С. 79–85.
47. Пирогов В. Л. Структура і семантика паремійних одиниць японської, англійської, української та російської мов: типологічний та лінгвокультурологічний аспект : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.17. Київ, 2003. 19 с.
48. Потапенко О. І., Дмитренко М. К., Потапенко Г. І. Словник символів / за заг. ред. О. І. Потапенка, М. К. Дмитренка. Київ : Народознавство, 1997. 156 с.
49. Почепцов Г. Г. Языковая ментальность: способ представления мира. *Вопросы языкознания*. 1998. № 6. С. 110–122.
50. Прислів'я та приказки: Людина. Родинне життя. Риси характеру / упор. М. М. Пазяк. Київ : Академія, 2004. 365 с.
51. Пустовіт Л. А. Символ. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ : Вид-во "Українська енциклопедія", 2000. С. 604.
52. Російсько-український тлумачний словник паремій / за заг. ред. Ж. В. Колоїз. Кривий Ріг : ФОП Марінченко С. В., 2016. 454 с.
53. Радзієвська Т. В. Про один із ракурсів антропоцентричної парадигми сучасного мовознавства. *Слов'янський вісник* : зб. наук. праць. Рівне : РІСКСУ, 2003. С. 97–101.
54. Саввина Е. Н. О трансформациях клишированных выражений в речи. *Паремнологические исследования*. Москва : Восточная литература, 1984. С. 200–222.
55. Садова Г. А. Семантико-синтаксична організація компаративних паремій : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Київ, 2006. 19 с.

56. Северинюк В. М. Тематичний словник популярних українських прислів'їв та приказок з коментарями. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2014. 176 с.
57. Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія. Полтава : Довкілля, 2010. 844 с.
58. Снитко Е. С. Этнические культуры в зеркале языка. *Мова і культура*. Вип. 6. Т. IV. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2003. С. 5–10.
59. Танадайчук С. М. Рослини-символи в українському фольклорі. *Українська культура*. 2002. № 2–3. С. 66–74.
60. Тарланов З. К. Очерки по синтаксису русских пословиц. Ленинград : Изд-во ЛГУ, 1982. 136 с.
61. Ткаченко Н. П. Числові символізми та їх мовна реалізація. *Філологічні науки*. 2006. № 5. С. 68–71.
62. Тодоров Ц. Теории символа. Москва : Дом интеллектуальной книги, 1998. 408 с.
63. Українські прислів'я, приказки і таке інше / укл. М. Номис. Київ : Либідь, 1993. 768 с.
64. Шапошникова І. Ф. До проблеми мовної дійсності. *Східнослов'янські мови в їх історичному розвитку*. Запоріжжя : ЗДУ, 1996. Ч. 1. С. 25–27.
65. Щербакова Н. В. Фразеологізми з назвами людей у лексичному наповненні : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Харків, 2002. 20 с.
66. Aitchison J. *Words in the Mind: An Introduction to the Mental Lexicon*. Oxford, New York : Basial Blackwell, 1997. 150 p.
67. Bach K. Applying Pragmatics to Epistemology. *Philosophical Issues*. 18(1), 2008. P. 68–88.
68. Fraser B. Pragmatic Competence: The Case of Hedging. *New Approaches to Hedging*. Emerald Group Publishing, 2010. P. 15–34.

69. Green G. M. Some Interactions of Pragmatics and Grammar. *The Handbook of Pragmatics edited by Laurence R. Horn and G. Ward*. Blackwell Publishing, 2006. P. 407–426.

70. Lambrecht K. A Framework for the Analysis of Cleft Constructions. *Linguistics*. T. 39 (№3). 2001. P. 463–516.

Декларація
академічної доброчесності
здобувача ступеня вищої освіти ЗНУ

Я, Бочкор Лілія Олегівна, студент(ка) магістратури, форми навчання заочної, факультету філологічного спеціальності 035 "Філологія" спеціалізації 035.01 "Українська мова і література", адреса електронної пошти liliya.bochkor@gmail.com, підтверджую, що написана мною кваліфікаційна робота на тему «Образи-символи в українських компаративних пареміях»

– відповідає вимогам академічної доброчесності та не містить порушень, що визначені у ст. 42 Закону України «Про освіту», зі змістом яких ознайомлений/ознайомлена;

– заявляю, що надана мною для перевірки електронна версія роботи є ідентичною її друкованій версії;

– згоден/згодна на перевірку моєї роботи на відповідність критеріям академічної доброчесності у будь-який спосіб, у тому числі за допомогою інтернет-системи а також на архівування моєї роботи в базі даних цієї системи.

Дата _____ Підпис _____ ПІБ (студент) _____

Дата _____ Підпис _____ ПІБ (науковий керівник) _____